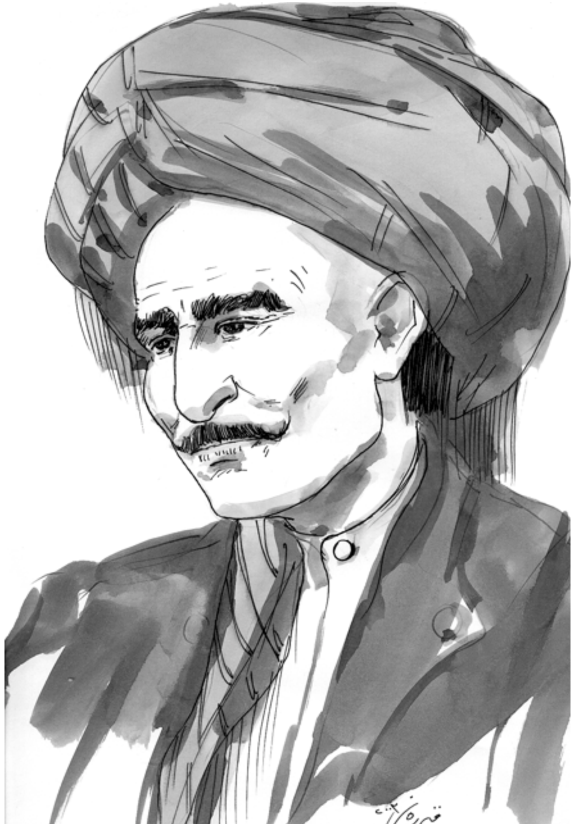

کوردی

بەشی دوازدەم

كوردی ١٨١٢-١٨٥٠

ژیانی كوردی

زانیاری لە بابەت ژیانی «مستەفا بەگی كوردی»یەوە زۆر كەمە، تەنیا ناوی خۆی و بنەماڵە و باب و باپیری دەزانرێ. ژیانی كورت بووە، شیعری كەمە، ئەفسانە تێكەڵ بەژیانی بووە. ئەو شیعرەی بەمیرات بەجێی هێشتووە ماڵی ئەدەبی كوردی ئاوەدان كردووە، چونكە بابەتێكە دەبوو هەبێ، ئەو شاعیرە بەفریای كەوت و پێشكێشی كرد.

كوردی نازناوی مستەفا بەگی كوڕی مەحموود بەگی كوڕی ئەحمەد بەگی ساحێبقڕانە، ئامۆزای ئەورەحمان بەگی سالمی شاعیرە. لە ساڵی ١٨١٢ لە سلێمانی لەدایكبووە، لەو كاتەدا لەمێژ نەبوو هەندێ لە ئەندامانی بنەماڵەی قەرەجەهەنەم لە كوردستانی ئێرانەوە هاتبوونە تازە (پایتەختی میرنشینی بابان) شاری سلێمانی.

شاعیر خوێندەواری لە حوجرەی مزگەوت وەرگرتووە، بەمەبەسی ئەوە نەیخوێندووە ببێ بەمەلا، لەگەڵ ئەوەشدا بایەخی زۆری بەخوێندن داوە، ئارەزووی ئەو زانستییانەی بووە كە پێوەندییان بەفەلسەفە و سۆفیزم و جوانی كردگارەوە بووە. هیچ هۆیێك بۆ كوردی لەناوەوە نەبووە خوێندنی حوجرە تەواو بكا و ببێتە مەلا، لەبەر ئەوە تارمایی ئەو خوێندەوارییەی لەمەڕ زانستییەكانی مەلایەتییەوەیە لە لای شاعیر بەئاشكرا نابینرێ. بەرهەمی شیعری كوردی ئەوە دەگەیەنێ بابایێك بووە لە گێتییێكی سۆفیزمی گەلێ ئاڵۆزدا ژیاوە، ئەو سەرسامە خەیاڵییە سەری لێ تێكداوە، هۆش و هەستونەستی داگیر كردووە، تا گەیشتۆتە پلەییێك وەك نەخۆشێكی سایكۆلۆجی دڵ بریندار بكەوێتەوە، ئەو نەخۆشییە ناخی دەروونی هەڵتەكاندووە.

كوردی لە ژیانیدا تووشی دڵدارییێك بووە ویستوویەتی بەدڵداری حەقیقی لە قەڵەمی بدا، نەك مەجازی، واتە ئەو دڵدارییەی دوور لە شەهوەت و سێكس، دڵدار و یار هەردووكیان لە پێوەندی سێكس بەدوورن، نێر و مێیەتییان تێدا نییە، سۆفییەكان ئەم چەشنە دڵدارییە بەناوی دڵداریی خودایەتی (الحب الإلهي) لێك دەدەنەوە. ئیتر هەرچەندە لە ئەدەبدا ئەو دڵدارییە لە ژن و پیاویشدا پیشان دەدەن (یوسف و زولەیخا) و (شیرین و فەرهاد) و (لەیلا و مەجنوون) بەمانای ئەوەی لە سێكس دووری دەخەنەوە، بەڵام زیاتر مەبەسیان لەم دیاردەیە ئەوەیە بەتەواوی سێكسی تێدا نییە. كەسێكی وەكو شاعیر دەیەوێ دڵدارییەكەی وا لێك بدرێتەوە، دڵدارییێكی حەقیقییە و توانەوەیە لەناو كردگار، یاری ئەو كوڕێكە ڕەمزی كردگارە. ناوی قادرە و كوردی خەڵكی سلێمانییە و بەڵگەی ئەو دڵدارییەیە وەكو لە پاشانا لە پیشاندانی نموونەی بەرهەمی شاعیر دەكەوێتە بەرچاو.

بەڕاستی مەسەلەی ئەم دڵدارییەی شاعیر نازانرێ تیۆری بووە یا پراكتیكی یا لاساییكردنەوە. لە هەموو حاڵێكدا شاعیر كۆمەڵێك شیعری ڕەسەنی جوانی هێناوەتە ناو ئەدەبی كوردییەوە، شێوازێكی تایبەتییان هەیە و ئەدەبی نەتەوایەتییان دەوڵەمەند كردووە. مەبەسی شاعیر بۆ خۆی هەرچی بووبێ گرنگ نییە، ئەوەی گرنگ بێ ئەوەی وتوویەتی ڕەنگدانەوەی ناوەوەی هەموو ئادەمزادێكی پڕ لە هەستونەستە، ئەڤین و خۆشەویستی و دڵدارییەكە بێ گومان ژن و مێردایەتی، یا نێر و مێ تەنیا دیمەنێك بێ لەو دیمەنانەی مرۆڤایەتی لە ڕووی گیانی و ماددییەوە تیایاندا دەژی.

كوردی لە هەندێ جێگەی شیعریدا ناوی ئەو (قادر)ەی خۆشەویستی هێناوە، بەخوێندەوارانی دەناسێنێ، ئەگەر ئەو ناوەشی نەبردایە، خوێندەوار دەیتوانی وێنەی ئەو كەسە لە خەیاڵی خۆیدا بكێشێ كە شاعیر مەبەسی بووە. شاعیر هاتوچۆی ئێرانی زۆر بووە، بەتایبەتی لەو ڕۆژگارانەی ئاژاوە باڵی بەسەر كۆمەڵی میرنشینی بابان لە سلێمانی كێشاوە، شیرازەی پێوەندی نێوان خەڵكی شێواوە و ئاسایی نەبووە. شاعیر لە كوردستانی ئێراندا بەهۆی خزمەكانیەوە جێگەوڕێگەی بۆ دابین كراوە. وا دەگێڕنەوە گۆیا جارێكیان دەبیستێ قادر ئارەزووی چوونی هەیە بۆ شاری سنە، ئیتر شاعیر پێش ئەو ڕوو دەكاتە سنە بۆ ئەوەی لە پێشوازیی قادردا بێ. هەندێ ڕووداو لە ژیانی شاعیر دەگێڕنەوە لە ئەفسانە دەكەن، باوەڕ ناكرێ بەڕاستی پێوەندییان بەژیانی شاعیرەوە هەبێ، لەبەر ئەوە بەهەموو جۆرێك ئەم ڕووداوانە پێویستە پشتگوێ بخرێن، چونكە نە لە بەرهەمی شاعیر ڕەنگیان داوەتەوە، نە كاریشیان لە لایەنی جوانكاری بەرهەمی شاعیر كردووە. جگە لەوە ئەو ڕووداوەی بۆ ژیانی دروست كراوە وەكو ئەوەی ئاگری عەشق سووتاندوویەتی و بووە بەهۆی كۆچی دوایی، ئەمە لەوانەیە ببێتە سەرچاوەییێك بۆ داهێنانی شیعرێك، بەڵام بەهیچ جۆرێ باوەڕ بەوە ناكرێ گڕی ئاگر لە گەرووی شاعیر هاتبێتە دەرەوە و بەوە مردبێ.

كۆمەڵێك شیعری كوردی بەنازناوی (هیجری)یەوە بڵاو كراوەتەوە، بێ گومان ئەم نازناوە لەگەڵ وەزعی ناوەوەی دەروونی شاعیر ڕێك دەكەوێ و دوور نییە ئەم نازناوەی لە سەردەمی ژیانی ئێرانیدا لە شیعریدا تۆماری كردبێ، چونكە ماوەییێك لەوێ لە ئاوارەیی و مەڵبەندی دوور وڵاتیدا ژیاوە. ژیانی شاعیر كورت بووە، نەخۆشیی دەروونی جەرگ و هەناوی داوەشاندووە، مەینەتی و كارەساتەكانی میرنشین هیچیان بۆ نەهێشتۆتەوە ئەوە نەبێ شانازی بەنەتەوەی خۆیەوە بكا و نازناوی (كوردی) بۆ تۆماری شیعرەكانی هەڵبژێرێ. كوردی لە ساڵی ١٨٥٠ لە سەردەمی ئاوابوونی میرنشینی بابان لە سلێمانی كۆچی دوایی كردووە و لە گردی سەیوان نێژراوە.

ڕوخساری شیعری كوردی

ئەو مەرجانەی شیعری كلاسیكی لە ڕووی ڕوخسارەوە لە شیعری دیكە جیا دەكەنەوە گەلێ زۆرن. شاعیرانی كورد پێڕەوی هەموو مەرجەكانیان نەكردووە، لەم لایەنەوە لە گەورە شاعیرانی كورد كەم شاعیری وا دەبینرێن زۆربەی بابەتەكانی (ژانر یا هونەرەكان) شیعری كلاسیكی لە بەرهەمەكانیاندا بەرچاو بكەوێ. بەڵام ئەمە بەهیچ جۆرێ پێوەندی بەلایەنی بەرزی بەرهەمی ئەدەبییەوە نییە لە ڕووی

جوانکارییەوە.

ئەو تێبینییانەی لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە لە شیعری مستەفا بەگی کوردی لە بابەت ڕوخسارەوە دەکەونە بەرچاو لە چوارچێوەی زانیارییەکانی لای خوارەوەدا دەبینرێن:

١- شیعری دیوانە بچووکەکەی کوردی ئەوەی تا ئێستا بڵاو کراوەتەوە زیاتر لە شەست غەزەل و قەسیدەیە. ئەگەر بۆ بەرهەمی کوردی سنووری نێوان غەزەل و قەسیدە دوازدە دێڕ شیعر بێ، لە دیوانی کوردیدا تەنیا چەند قەسیدەیێک دەدۆزرێتەوە ژمارەی دێڕەکانیان لە دوازدە دێڕ تێپەڕی کردبێ تا دەگاتە بیست دێڕە شیعر. هەرچی غەزەلەکانیشە دەکرێ لە بابەت پێڕەوکردنی ژمارەی دێڕی غەزەل بوترێ کوردی لە شاعیرانی دیکەی ئەدەبی کوردی زیاتر پێڕەوی ژمارەی غەزەلەکانی کردووە، بۆ بەڵگە غەزەلی حەوت دێڕە شیعری و نۆ دێڕە شیعری لە ئەدەبی کلاسیکیدا زۆر زیاترە لە غەزەلی پێنج و شەش و هەشت دێڕە شیعری. بێ گومان کوردی لە هەموو جۆرەکانی هەیە لە ڕووی ژمارەی دێڕی شیعرەوە، بەڵام نیوەی زیاتری غەزەلەکانی لە حەوت دێڕ و نۆ دێڕە شیعر پێک هاتوون.

٢- بەم جۆرە شاعیر لە غەزەل و قەسیدە و مولەممەع بەولاوە هیچ جۆرە شیعرێکی دیکەی وەکو چوارین و پێنجین و پێنج خشتەکی و موستەزاد و تەرجیع بەند و تەرکیب بەند و هەموو جۆرەکانی دیکە لە دیوانی کوردیدا نابینرێن.

٣- لە بابەت کێش و قافیەوە هەموو بەرهەمی شاعیر لەسەر بەحرەکانی عەرووز هۆنراوەتەوە، یەکێتیی کێشیان تێدایە. هەموو غەزەلەکانی لەسەر کێشی ڕەمەل و هەزەج داناوە، بەدەگمەن کێشی موزاریع لە بەرهەمیدا بەرچاو دەکەوێ لە بەحرەکانی دیکەی هەر نییە.

لە ڕووی قافیەشەوە کوردی بەتەواوی پێڕەوی یەکێتیی قافیەی کردووە، بەڵام هەموو دەنگەکانی ئەلف و بێی عەرەبی نەکردووە بەقافیە، لە زمانی کوردیدا دوو دەنگی (ۆ) و (ێ) نەبێ هیچ دەنگێکی دیکەی ئەلف و بێی کوردی نەکردووە بەقافیە. هەندێ لەو دەنگانەی کردووە بەقافیە کە لە هەردوو ئەلف و بێی کوردی و عەرەبیدا هەن، وەکو (ا، ت، ر، ز، ق، ل، م، ن، ی)، جگە لەوە کوردی لە هەندێ غەزەل و قەسیدەکانیدا پاش قافیەی بەکار هێناوە.

٤- هونەری مولەممەع لە بەرهەمی شاعیردا سێ پارچە شیعر بەرچاو دەکەون. هەریەکەیان نیوە دێڕی یەکەمیان کوردییە و نیوە دێڕی دووەمیان عەرەبی یا فارسی یا تورکی عوسمانییە، بەژمارەی دێڕیش هەریەکەیان لە نۆ دێڕە شیعر پێک هاتووە، لە ڕووی کێشیشەوە لەسەر بەحری ڕەمەلی (٨)ی مەحزووف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) ڕێکخراوە. دوور نییە شاعیر ئەمەی بۆ ئەوە بووبێ بەخەڵکی بڵێ ئەو زمانانە دەزانێ، یا ئەو شیعرانەی بۆ یاری خۆشەویست داناوە، ئیتر ئەو یارە ئەگەر ئەو زمانانە دەزانێ با تێیان بگا، ئەگەر ناشیانزانێ شاعیر بۆ ئەوە ئەو شیعرانەی داناوە؛ ئەو تێیان نەگا.

وەک نموونەیێکی لەم بابەتە مولەممەعە (کوردی - عەرەبی)یەکەی شاعیر لێرەدا تۆمار دەکەین:

حۆرییی ڕەوزەی جینانی یا گوڵی باغی ئیرەم
(أم نُجومُ العَرْشِ أم شَمْسٌ عَلَت فَوقَ العَلم)

سەرکەشی عێلی گەڵاڵی شۆخی بابان و عیراق
(نُورُ أبصارُ العَرب ظِلُّ الرؤَساء العَجَم)
کوشتن و عەفووت لە لای من هەردوویان هەر ڕەحمەتن
(لَو تُمِتني تَرحَمني لَو تُعفِني عين الكَرَم)
ئاخری کوشتت بەهیجران ئاسکەکەی دەرماڵی خۆت
(كَمْ نَديت بِالندا لا تقتلُ الصّيدَ الحَرَم)
کوشتمت ئەمما لە پاشانیش پەشیمانی دەبەی
(يا حَبِيبي بَعدَ قَتلي لا حُصولَ للنّدم)
وەک تەبیب ئەر بێی عیلاجی ئەم برینانەم بکەی
(أعطِكَ الروحَ لَئِن تَقْبلهُ في حَق القدَم)
سەد کە مەحزوون و نەخۆش بم نامەکەت گەر بێتە لام
(يَندْفع حُزْني وما يَبقى بِقَلْبي مِن ألَمْ)
گەر وەکو عیسا لە پاش مردن بەسەرما ڕابوری
(تَجمعُ العظمَ الرَميمَ تُحيِيني بعدَ العدم)
چونکە نامەی دەردی (کوردی) قەت نەهاتە ئینتیها
(نَفَدَ القرطاسُ جَفَّ الحِبرُ وآنشق القَلَم)

دوو مولەممەعە کوردی - فارسی و کوردی - تورکییەکەی شاعیر لە بابەت کێشەوە لەسەر بەحری هەزەجی (٨)ی سالم (چوار جار مفاعیلن) ڕێکخراون.

مولەممەعە (کوردی - فارسی)یەکە بەم دێڕە دەست پێ دەکا:

خۆشم قوربان بەبەندیخانە و زەخمی سیاە مارت
(بشرط آنکە نیاری بر سر من طعن أغیارت)

نیوە دێڕی فارسییەکە بەم مانایە هاتووە (بەمەرجێ تانەی ڕەقیب و ئەغیارم نەیەتە سەر).

مولەممەعە (کوردی - تورکی)یەکەش بەم دێڕە دەست پێ دەکا:

دیسان وا هاتە گەردش چەرخی چاوی مەستی فەتتانی
(گیول إقلیمک اوزرە بردە سوردی صفی مژگانی)

نیوە دێڕە تورکییەکە بەم مانایە هاتووە (برژانگی دیسان هێرشی بردە سەر دڵستان «مەملەکەتی دڵ»).

لەو زانیارییانەی سەرەوە لە بابەت شیعری مستەفا بەگی کوردییەوە ئەو ڕاستییە دەردەکەوێ شاعیر دەستی بۆ هەموو هونەر و ژانرەکانی شیعری کلاسیکی نەبردووە لە ڕووی ڕوخسارەوە، تەنیا خووی

داوەتە غەزەل و قەسیدە. بەو پێیە لە ناوەرۆکیشدا پەلی نەهاویشتووە بۆ هەموو بابەت و مەبەس و ژانر و هونەرەکانی شیعری کلاسیکییەوە، بەزۆری تەعبیری لە هەستونەستی دڵدارییێکی تایبەتی کردووە لەوەوە خەیاڵی هەڵێنجاوە و شیعرێکی بەرزی لەم ڕووەوە بەرهەم هێناوە.

ناوەرۆکی شیعری کوردی

شیعری کوردی بەگشتی ڕەنگدانەوەی دڵدارییێکە بەهیچ جۆرێ لە دڵداریی زەمینی یا مەجازی نزیک نابێتەوە. شاعیر دەیەوێ بەدڵدارییێکی سۆفیزمی خوایی لە قەڵەمی بدا، بێ گومان مەبەسی ئەوەیە ئەم دڵدارییە سۆفیزمییە گیانییە لە گێتیی میتافیزیک دەری بێنێ و بیخاتە خانەی مەتریالییەوە. لێرەدا ئەم دڵدارییە لە کوڕێکدا دەبینێ، لەبەر ئەوەیە لە سەرانسەری شیعرەکانیدا سیفەتی ناسکی مێیینەی بەکار نەهێناوە، ئەگەر بەکاریشی هێنا بێ ئەو سیفەتانەیە کە بۆ کوڕیش دەست دەدەن. لەوانە بەزۆری باس لە کاکۆڵ دەکا، هەرچەندە ئەم وشەیە هاومانایە لەگەڵ قژ و پرچ و زولف و کەزی، بەڵام بۆ کوڕ بەکار دەهێنرێ. جگە لەوە زاراوەی (یار) کە هاوڕێ و برادەر دەگەیەنێ لەگەڵ ئەوەی بۆ نێر و مێ هەردووکیان دەشێ، بەڵام زیاتر بۆ نێرینە بەکار دەهێنرێ.

چاو لە لای کوردی دەوری گرنگی هەیە، هەرچەندە لە ئەدەبی کلاسیکی بۆ ژن بەکار دەهێنرێ، بەڵام دەکرێ بۆ جوانی کوڕیش بەکار بهێنرێ، وەکو چاوی مەست، چاوی ڕەش، چاوی فەتتان. هەروەها خاڵی ڕەش، بەتایبەتی لەسەر ڕوومەت نموونەی جوانییە لە شیعری کلاسیکیدا بۆ ژن، بەڵام دەکرێ بۆ جوانی نێرینەش بەکار بێ. ئەمە و هەندێ لەو سیفەتە هەست پێکراوانەی بۆ جوانی ژن لە شیعری کلاسیکی داهێنراون بەگشتی وەستایانە شاعیر توانیویەتی بۆ یارەکەی بەکاریان بێنێ، بەڵام ڕاستەوخۆ ئەو سیفەتانەی تایبەتین بەمێیینە کوردی لە شیعریدا بەکاری نەهێناون، وەکو سنگ و مەمک. بەم پێیە لە هەموو شیعریدا مستەفا بەگی کوردی وەسفی سروشت و پەیکەری ژنێک یا کچێکی نەکردووە، ناوی سنگ و مەمک و هەموو ئەندامە دیار و نهێنییەکانی تایبەتی بە ژن نەهێناوە. بەزۆری شاعیر وشە و زاراوە و تەعبیری تایبەت بەئەدەبی سۆفیزم و غەزەل بەنێرینەی بەکار هێناوە وەکو: یار، چاوی مەست، مەعشووق، خاڵی سەر ڕوو، ڕووحی شیرین، نەخۆشی، تەبیب و گەلێکی دیکە.

شاعیر وەسفی سروشت و پەیکەری ژنی نەکردووە، لەبەر ئەوەیە وێنەی مەتریالی لەناو شیعریدا نابینرێ، هەموو شیعرەکانی وەک موناجات و پاڕانەوە و ئامۆژگاری دەکەونە بەرچاو. بەم جۆرە شاعیر کۆمەڵێک مانا و وێنەی شیعری داهێناوە دوور لە گێتیی مادی، لەگەڵ ئەقڵدا قسە ناکەن، بەڵکو لەگەڵ دڵ و دەروون و ویژدانی ئادەمزاد. لە قوتابخانەی شیعری کوردستانی باشووردا مستەفا بەگی کوردی بوو بەخاوەنی ئەم جۆرە شیعرە و، دیوانی شیعری نەتەوەیی پێ دەوڵەمەند و ڕەنگین کرد.

بەشی سێزدەم

گوڵبژێری دیوانی کوردی

زۆربەی شیعری کوردی بۆ یەکێک وتراوە، وێنە و ماناکانی تەنیا لە دەوری ئەو کەسە دەسووڕێنەوە. یاری شاعیر و قارەمانی شیعری ناوی (قادر) بووە، لای کوردی و هەموو ئەو شاعیرانەی ئەم جۆرە شیعرەیان نووسیوە بووە بە(موتلەق). ئەو نێرینانەی بەناوی جیاوازەوە وەک (ڕەمزی کردگار) کەوتنە ناوەوە بوون بەقارەمانی ئەو چەشنە شیعرەی سۆفیزم، سەرپشکی ئەمانە بێ گومان «یوسفی کوڕی یەعقوب» بوو.

سەدای کاروانی فیرقەت

شاعیر دەبیستێ قادری یاری سەفەری سنە دەکا. لێرەدا یا ئەوەتە کوردی لە سلێمانییە و بەم سەفەرە قادر لێی دوور دەکەوێتەوە، یا ئەوەتە شاعیر ڕوو دەکاتە سنە بۆ ئەوەی لەوێ پێشوازی بکا، هەموو مەبەسیشی ئەوەیە لێی دوور نەکەوێتەوە، بۆ ئەم مەبەسە شیعرێک دادەنێ، ئەم غەزەلە یا لە سلێمانی نووسراوەتەوە و پێش ئەوەی قادر سەفەر بکا، یا لە سنە نووسراوەتەوە لەو کاتەی شاعیر لە پێشوازیدا بوو:

سەدای کاروانی فیرقەت دێ دەڵێن سەرقافڵەچی یارە
زڕەی پێشەنگی میحنەت دێ دەڵێن کالایی غەمبارە
ترنگەی تەپڵی باز ئاتلانی چاوەش دەنگی جارچی دێ
بەتیپی غەم دەڵێن نامەرد ئەسەر دڵ ئەمڕۆ یەلغارە
دەڵێی ئەسپی فیراق سمکۆڵ دەکا وا لێڵە بینابیم
دەڵێی تەپڵی تفاقیان ژەند کەوا گوێم پڕ لە هاوارە
لە پێش بەیداغی شادی یار ئەوا ئەسپی دەئاخێوی
لەسەر تیپی سوپاسالار و هەم پێشەنگ و دوندارە
مەزەندە هەوری ڕەحمەت ئاسمانی عەشرەتی پۆشی
کەوا ڕووناکی ڕۆژ ئەمڕۆ لە بەرچاوم شەوی تارە
ئەمان سەرقافڵەچی کاروان دەخیل سا چەرخەچی لەشکر
جڵەو هەڵکێشە ڕەحمێ کە کە جارێکە و هەر ئەم جارە
ئەوا ئێوە دڕۆن حەق بێ بەپارێزگارتان ئەمما
بەکێی دەسپێرن ئێوە تۆ خوداتان ئەم بریندارە

که ڕۆیین تۆ خودا کێ بێته سەر بالین و نالینی
که بمرێ کێ هەڵیگرێ و دەفنی کا ئەم موردە بێچاره
ئەگەر نایبەن لەگەڵ خۆتان بەکوشتن سا عیلاجی کەن
که وەڵڵا ئەو لە پاش ئێوه لە ڕووحی خۆشی بێزاره
بەوەڵڵا حاجەتی قەتلی نییە هیجرانتان مەرگه
چ فایده هەر وەکو (کوردی) ئەویش گیان سەخت و بێعاره

لەم شیعرەدا شاعیر لە دوو لایەنی داهێنانی ئەدەبیی سەرکەوتووه. یەکەمیان قارەمانی دڵدارییەکەی، واته خۆشەویستەکەی کردووه بەسوارچاک و سەرلەشکر و پێشەنگی کاروان، ئەمە لەگەڵ وەزعی یارەکەی دەگونجێ که کوڕه. دووەمیان وەسفی ئێش و ئازاری ناوەوەی دەکا وەکو خۆی دەڵێ: ڕووناکی ڕۆژی لێ بووه بەشەوی تاریک، که یار لە دڵداری بریندار دوور بکەوێتەوه کێ دەتوانێ جێی یار بگرێتەوه! کێ بێته سەر سەرینی لە کاتی گیان سپاردندا! ئەگەر بمرێ کێ ئەو مردووه بێچارەیه دەنێژێ! ئەگەر لە یارەوه نزیک نەبێ مردن بۆ ئەو باشتره، بێ گومان ئەو مردنە بەکوشتن بێ چاکتره.

وەسفی یار

لە بەرهەمی شیعری کوردیدا وەسفی یار بەزۆری وەسفی ڕووکەش دەکەوێتە بەرچاو، لێرەدا لە هەندێکیان دەکۆڵرێتەوه.

- ١ -

لە غەزەلێکیدا شاعیر دەڵێ:

ڕوخی وەک گوڵ تەنی وەک سیم لەبی وەک لەعلی ڕوممانی
دەهان وەک فندق و غەبغەب وەکو نارنجی ئیمانی
فەقێی یاخۆ نیزامی یا نەخۆ پێش خزمەتی شاهی
دوڕی موڵکی سلێمانی ڕەئیسی ئێلی جافانی
بەحوسنی یوسف ئاسات و بەخوڵق لوتفی شیرینت
چراغی بەزمی خوسرەو نووری دیدەی پیری کەنعانی
بەزاهیر ساده لەوحی وەک ڕوخت وەحشی وەکو دیدەت
لە دڵدا بۆ حەکیمی و عاقلی ئوستادی لوقمانی
عەرەب ئەندامیی و فارس کەلام و تورک ڕەفتاری
نیگاه ئاه و، ڕەوت کەبکی، زمان تووتی خۆش ئەلحانی
ئەگەرچی قادری بۆ قەتلی من فیکرێ بکه قوربان
لەسەر سەفحەی ڕوخت وەختە عەیان بێ خەتتی ڕەیحانی

وەکو بولبول فەغان کە دائیما (کوردی) لە دەوری گوڵ
وەکو قومری بناڵێنه لەتاو سەروی خەرامانی

لەم شیعرەدا کوردی بایەخی بەجوانی ڕووکەشی پەیکەری قادری یار و یاوەری داوه، باس لە ئەندامانی لەشی دەکا، لە ڕوومەت و دەموچاو و چەناگە و غەبغەب، ئەم ئەندامانە بەهەندی دیاردەی سروشتییان دەچوێنێ. ئینجا لە لایەن ڕەوشت و پیشەی ئەم یارەوەیەوه، بەلایەوه لە تەمەنێکی ئەوەندە بچووک و ناسکدایه شایانی ئەوەیه پێش خزمەتی شاهان بێ، لەو تەمەنەدا دەکرێ فەقێ بێ یا تازه بووبێته سەرباز. بەو جوانییەی ئەوەی لە یوسف دەکا چرایێکه کۆڕی بەزموڕەزمی خوسرەوی پەروێزی ڕووناک کردۆتەوه، یا ڕووناکی داوەته چاوی پیری کەنعان. لەگەڵ ئەم کەم تەمەنییە قادر دانایێکه بەمامۆستای لوقمانی حەکیم دەشێ.

- ٢ -

لە غەزەلێکی دیکەیدا لە مەبەسی وەسف نەچۆته دەرەوه:

بەئەبرۆ و خەتت و خاڵ خووبی بەباڵا جوست و چالاکی
بەزاهیر بێچووه دەروێشی بەدڵ جەللاد و سەففاکی
بەئایینەی ڕوخ ئەسکەندەر بەجامی دیده جەمشیدی
بەتەختی سینه پەروێزی بەماری زولف زەححاکی
سوپای خەت هات و غەیرەز تیغ کەسێ ناتوانی چاری کا
بەدەریای عیلمەوه هیچم نەکرد با بچمە دەللاکی
لە ڕق باوکی بگرێنم یا لە بۆڵەی دایکی هاوار کەم
لە زوڵمی خۆی بناڵم یا لەبەر جەوروجەفای کاکی
گەلی سۆفی ئەوا هاتن کە میراتی فەقێ بەش کەن
بەڵێ مەعلوومە خۆ وەحشی کە مرد سەگ دەچنە سەر لاکی
عەجەب دەست و گریبانم بووه (کوردی) لە دونیادا
مەگەر قیسمەت بوو بۆ من ڕۆژی ئەووەل عیجز و غەمناکی

لەم غەزەلەدا کوردی وەسفی ڕووکەشی هەندێ لە ئەندامەکانی یاری خۆشەویستی دەکا، بەڵام زیاتر مەبەسی دیارکردنی هێمنی و لەسەرخۆیییە لە ڕەوشتی دەرەوه و ئاشکرای کە بەچاو دەبینرێ، هەروەها پێچەوانەی ئەو لە ڕەوشتی ناوەوه و مەزەندەی دەروونی دەدوێ کە بەچاو نابینرێ، ئەمە خوویێکی کوشندەیە بەرامبەر بەدڵدار دەیخاتە پراکتیکەوه. ڕەوشتە خۆش و جوانەکان لە ئەسکەندەر و خوسرەوی پەروێز و ڕەوشتە ئازاردەرەکان لە جەمشیدی جەم و زەححاک کۆ دەکاتەوه بۆ یاری خۆشەویستی بەکاریان دێنێ. ئاوڕدانەوەییێکی کوردانە لەم پارچە شیعرەدا دەبینرێ، یەکێک گرفتاری کچێک یا کوڕێک بێ

هەڵوێستی کەسوکاری بەرامبەر ئەم دڵدارییە چۆن دەبێ! کوردی وەک خۆی دەڵێ چۆن دەتوانێ باری قورسی ڕقی باوک و بۆڵەی دایک و زوڵمی خۆی و ستەمی کاکی واتە برا گەورەی هەڵبگرێ.

- ٣ -

ئەم وەسفەی کوردی وا دەکەوێتە بەرچاو کەسێک داوای لێ کردبێ باسی یارەکەی بکا، وەرامی شاعیر وەک وەسفێکی ئاسایی خۆی دەنوێنێ لە غەزەلی کلاسیکیدا. ئەم جۆرە وەسفە بەزۆری و بەگشتی بۆ دڵداری مەجازی مێیینە بەکارهێنراوە، بەڵام شاعیر بەڕوونی ئاشکرای دەکا ئەگەر هەندێ سیفاتی مێیینەشی بۆ یارە نێرەکەی بەکارهێنابێ بۆ ئەوەی سەر لە خوێنەر نەشێوێ وتوویەتی (غولامی زولف و ئەگریجەی غولامانەی غولامێکم):

عەزیزان من ئەسیری قامەتی نەوتوول نەمامێکم
غولامی زولف و ئەگریجەی غولامانەی غولامێکم
گرفتاری کەمەندی مەهوەشێکم تیفل و بێ ڕەحمە
خەریک و وێڵ و وەحشی ئاهوویی شیرین خەرامێکم
هەموو عومرم بەزایەع چوو لە ڕێگەی عیشقدا چونکە
گرفتار و ئەسیری داوی عیشقی تیفل فامێکم
ڕەواجی سیککەیی ساحیبقڕانی مولک و میللەت بووم
ئەمێستا وێڵ و سەرگەردانی گەرداوی عەوامێکم
شەهی ئیقلیمی عیشقم پیری ڕەندانی خەراباتم
ئەگەرچی زاهیرەن تیفل و نەزان و ئەبلە فامێکم
ئومێدی وەسل و دیداری نەما (هیجری) ئەمێستاکە
هەمیشە ئینتیزاری نامەیی پەیک و سەلامێکم

لەم غەزەلەدا وەکو دیارە شاعیر بەنازناوی دووەمی (هیجری) شیعرەکەی بەخەڵکی ناساندووە.

- ٤ -

لەم شیعرەی ئێستادا، لەم شوێنەدا تۆمار دەکرێ شاعیر بەشێوەیێک خەریکی ناساندنی یارەکەیەتی بەپێی ئەو زانیارییانەی دەیاندا بەدەستەوە، هەموو کەسێک دەتوانی ئەو یارە بدۆزێتەوە، تەنانەت جێگەیماڵیشیان دیاری دەکا. بەم جۆرە بەپرسین پیاو دەتوانێ چاوی بەو خۆشەویستە بکەوێ، کە بەرەوڕووی دەبێتەوە بەهۆی وەسفی شاعیرەوە دەیناسێتەوە. هەروەها شاعیر خەریکی دیارکردنی ئەو سیفەتانەیە سنووری خووڕەوشت و کردەوە و بزووتنەوەی یاری شاعیر دەخەنە ڕوو، وەکو یار تاجی سەری هەموو شاهانی گێتییە، ڕۆژی هەموو گەردوونە، ڕووناکیی بەزمی هەموو دەروێشانە و هەندێ

وێنەی دیکەی داهێنراوی هونەری، لە کۆتاییدا ناوی ئەو ڕێبەرەی دەبا کە (قادر)ە.

ئەی دوڕی تاجی سەری شاهانی ئیقلیمی جیهان
شەمسی ئەفلاکی کەمال و شەمعی بەزمی عاریفان
ئەی بەنادیدە بەشوهرەت سەد وەکو من موختەلیف
وەی لە تاوی فیرقەتت عالەم هەموو ڕەنجیدە جان
سابیقی پرسی کە دڵ ئەفسوردە و سەودا سەرم
یا لەسەر مایەی هەوا و میهر و شۆری دلبەران
واقیعی شیرین سوئالێکە بەڵان لیکن دەبوو
مەسئەلە بڕوا بەلای شەخسێکی دانا و حاڵ زان
من دڵم شێواوە یەکسەر دەفعی کاروباری خۆم
سا چلۆن پێم دەکرێ ئیتر حەللی عوقدەی سائیلان
گەر دەپرسی مەنزل و شکل و لیباس و تایەفەی
مالیان نەزدیک بەبەندیخانە و ئاشی ئەحان
ئەسمەرە لاغیرتەنە باڵا میانە کەچ کولاە
سوخمە سەوزە مەیتەن ئاڵە چاو خومار ئەبرۆ کەمان
عاقل و دانا و موئەددەب وەحش و مەغروور و عەجوول
گەه دەڵێ سندان بەعاشق گەه دەڵێ چاوم قوبان
زوود خیز و توند ڕەوتە مەستە دایم چاو بەخەو
گاهی بەدخوو و زاڵمە گەه موشفیقە شیرین زمان
سا لە هەر کوێیی کە مەستت کرد سوئالی لێ بکەی
ڕازی پەنهانی سەراسەر بۆت دەکا ئەلبەت عەیان
ڕەهرەوت (قادر) بێ بۆ ئیعتای جەوابی مەسئەلەت
وەرنە (کوردی) ناتوانێ حاڵی خۆی بۆت کا عەیان

- ٥ -

لە شیعرێکی دیکەیدا کوردی لە وەسفی یاریدا دەڵێ:

ڕەنگی سووری گوڵ وەکو ڕوخسارەکەت ڕەنگین نییە
شەککەری میسری وەکو گوفتارەکەت شیرین نییە

ئەهلی چین نەقـقـاشی چاکن خـۆ بەڵان تەسـویری تۆ
نەقـشی خـامـەی کـردگـارە کـاری وەسـتـای چین نـیـیـە
مـەنعی من عـەمـدەن دەکـا ئەغـیـارەکـەت یاخـۆ کـەرە
تالـیـبی پووش و گـیـایە خـواهـیـشی نەسـرین نـیـیـە
من کـە کـوشـتـەی تیـغی عـیـشـقم ڕۆژی دیوانی خـودا
بۆچی شـاهـیـد بێنم ئاخـر کـفنەکـەم خـوێنین نـیـیـە!
من کـە ڕیسـوا بووم و تەپڵی عـاشـقـیم لێدا ئیـتـر
(کـوردی) ئەزپەرەوای سـەر و ئیـمـان و دین نـیـیـە

مەبەسی شاعیر لە دانانی ئەم شیعرە ئەوەیە پەیکەری یارەکەی بەبەرهەم و هونەرێکی کردگاری دابنێ، ئەو هونەروەرە کردگارە، خەڵکی چین نییە کە گەورەترین و شارەزاترین وێنەگرن لە هەموو گێتیدا، یاری شاعیر ئەگەر کردگار دروستی کردبێ مانای ئەوەیە لەسەر شێوەی خۆی جیلواندوویەتی، لەبەر ئەوە هیچ باکی پێ نییە بێ دین لە قەڵەم بدرێ، چونکە یار دەپەرسترێ وەکو لە شیعرەکەدا دەردەکەوێ. کوردی لەم شیعرەدا کە باسی گوڵی کردووە و ناوی گوڵی نەسرینی هێناوە، بەهیچ جۆرێ مەبەسی لە گوڵ وەسف و پێدا هەڵدان نییە وەک دیاردەیێکی جوانی سروشت، بەڵکو بۆ ئەوە بەکاری هێناوە بڵێ ڕوخساری یار لە گوڵ ڕەنگینترە، گوڵی نەسرینیش لە پووش و گیا جوانترە.

– ٦ –

شاعیر لەم غەزەلەی خوارەوەیدا خەریکی وەسفی جلوبەرگی یارەکەیەتی، لە کورتەک و کەمەرچین و قاپووت کە جلی تایبەتین بەپیاوان، هەروەها باس لە کەوا دەکا، ئەمەیان بەرگی ژنان و پیاوانە. کوردی لە شیعریدا وەسفی جلوبەرگی ژنانە ناکا. لە ئەندامانی لەشی یاریش لەم شیعرەدا چاو و دەوروبەری وەک برۆ و برژانگ کەوتوونەتە بەرتیشکی بیری تیژی مستەفا بەگی کوردی، لەدواییدا بەم وتەیە دوایی بەشیعرەکە دێنێ و بەخوێنەر دەڵێ: چوار شت لە گێتیدا داوایان مەکە و بەتەمایان مەبە، لە خۆت (واتە شاعیر) عەقڵ، لە دڵ سەبر، لە بەخت ئیمداد، لە یار یاری:

کـەوا دارایی زەڕ کـورتەک کـەمـەرچین جـوببـە گـوڵناری
کـڵاو لار چاو خـومـار شـیـرین سـوار خـاڵ شکڵی تاتاری
کـە (مـانی) هاتە سـەر تەسـویرِی ئەبرۆی تۆ لە پاش چاوت
لە مـەسـتی دەسـتـیـدا لەرزی کـە کـەچ هات خـەتتی پرگـاری
گـوڵ ئەمـرِۆ خـۆی مـوقـابیل کـرد بەڕوخـسـارت لە لای خـەڵقی
بـەڵێ هـەردەم دڕاو و هـەرزەگـــۆن شـــۆخـــانی بازاڕی
دوعـام کـرد چاوەکـەت خۆش بێ کـە خۆش بوو ئەمنی بیمار کـرد

ڕەفـیـق ئامـان دوعـا کـەن ڕەببی زاڵم هەر بەبیـمـاری
ئەگـەر تۆ ڕاست دەڵێی و قـاتیلی دڵ نی ئەدی بۆچی
بەیەک یەک تیـری مـوژگـانت بەخـورِ خـوێن دێ لە سـوفـاری
وەکـو فـوارە خـوێن دەتکێ لە گـۆشـەی مـیـحـوەری گـەردوون
لە چاوەی چاوەکـانی من لە دووریت هێندە خـوێن باری
مـوننەجـیم گـۆشـەیی چاوتی کـە دی نووسی لە تەقـویمدا
کـە ئەمـسـاڵ زوو زەنەب تالیع بووە ئیـفـسـادە ئاسـاری
ئەتۆش تەقلیـدی زولفی یار دەکـەی دووبارە ئەی عـەقـرەب
حـەیا هەر وا لە چاودا چی بڵـێی ئەی کـوێرە مـوختـاری
لە چوار چشت قەت مەکە خواهش لە دونیا (کوردی) تا ماوی
لە خۆت عـەقڵ و لە دڵ سەبر و لە بەخت ئیـمـداد لە یار یاری

ئەو نموونانەی لە دیوانی کوردیدا لە بابەت وەسفی یارەکەیەوە پیشان دران جوانترین ڕەنگدانەوەی ئەم جۆرە مەبەسەن لە لای شاعیر. لە خوێندنەوەی ئەم شیعرانەدا ئەو ڕاستییەمان بۆ ئاشکرا دەبێ کە شاعیر لە سروشت دوور بووە، هەروەها سروشت نەبوو بەئیلهام بۆ وەسفی سروشت خۆی، وە نەبووە بەسەرچاوە بۆ بەکارهێنانی بۆ یار، چونکە دیاردەکانی ناسکی لە سروشتدا زیاتر بۆ مێیینە بەکار دەهێنرێن.

موناجات

موناجاتی کوردی دوورە لە لاهووت، پێوەندی بەئایینەوە نییە، بەڵام هەندێ جار کە بەبەرگێکی سۆفیزم خۆی دەنوێنێ وەک موناجاتی خودایی دەکەوێتە ڕوو، چونکە یار دەبێ بە(موتڵەق)، واتە کردگاری هەموو کەسێک. ئەو (یار)ەی کە موتڵەقە و مستەفا بەگی کوردی هەندێ جار گفتوگۆی لەگەڵدا دەکا گلەییشی لێ دەکا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر عەبد و کۆیلەیەتی.

– ١ –

لە شیعرێکیدا کوردی موناجات لەگەڵ یاری دەکا، دوو سێ سیفەتی کوڕ پیشان دەدا، لەوانە (لەسەر ڕێی چوونی بۆ مەدرەسە) یا (بەسواری ئەسپەوە) یا (ئەڵقەی کەمەری)، لەگەڵ ئەم سیفەتانەی کوڕ هەندێ سیفەتی تریش لە شیعرەکەیدا بەکار دێنێ بۆ کوڕ و کچ دەست دەدەن، وەکو (خاکی بەری پێت) یا (موژەی وەک تیر) یا (گۆشەی نەزەر). بەگشتی شاعیر هەموو ئەو سیفەتانە بۆ ئەو (موتڵەق)ەی خۆی بەکاری دێنێ کە کوڕە و ناوی (قادر) یا (قالە)یە.

جـانا وەرە ئەم جـەژنە بەقـوربانی سـەرت بم
بۆ تیـری قـەزای چاوی حـەسـوودان سـوپەرت بم

شـادن له تـەمـاشـای نەزەرت مـەحـرەم و ئەغـیـار
مـروەت نیـیـه تەنـهـا هەر ئەمن دەربەدەرت بم
ڕازیم بەدەنم هەر وەکـو خـاکی بەری پێت بێ
شـایه کـه له ڕێی مـەدرەسـەدا ڕەهگوزەرت بم
تۆ بەو دوو ڕوخی خـۆتەوە وەک شـاهیی و فـەرزە
دایم کـه له پێش ئەسـپـەکـەتا وەک نەفـەرت بم
وا قـاڵ و زەعیف بووم له هەتیـتەی غـەمی دووریت
شایستەم ئەمێستاکه که حەلقەی کەمەرت بم
بۆ قـەتلی منی خەسـتـه مـوژەت هەر وەکـو تیـره
ئەی من بەفـیـدای تیـری نیگای پڕ خـەتەرت بم
ئەر خـەشـمـه وەگـەر لوتفـه بە(کـوردی) نەزەری کـه
قـوربانی غـەزەب گـرتن و گـۆشـەی نەزەرت بم

- ٢ -

شاعیر له مـوناجاتی ڕابردوودا خۆی بەکەم زانیوه بەرامبەر بەیار، لەگەڵ ئەم هەمـوو درشـتییەی یار لەگەڵ دڵداری دەکا ئەو خۆی هەر بەبچووک دادەنێ. بەڵام له غەزەلێکی دیکەیدا هەرچی ئەو خراپەیەی لەگەڵ شاعیر کردوویەتی بۆی دەژمێرێ، لێرەدا نەک شاعیر لێی خۆش دەبێ، بەڵکو دەسخۆشی لێ دەکا و دەکەوێتەوە وەسفی ڕووکەشی هەندێ له ئەندامه جوانەکانی یار.

لەیلەکەی بێ مەیلەکەی مەحبووبەکەی عەییارەکەم
شۆخەکەی بەدبەختەکەی بێ ڕەحمەکەی غەددارەکەم
زاڵمـەی له خـوا نەترسـەی کـافـرەی بێ مـروەته
قـاتیلەی عـاشق کوژەی جەللادەکەی خونخوارەکەم
گوڵ بەدەن سیمین زەقەن خەت یاسەمەن فندق دەهەن
ئەسمەرەی قەد عەرعـەرەی ناز و نەزاکەت دارەکەم
نەوجەوان ئەبرۆ کـەمـان شـیـرین دەهان و نوکـتـەدان
تورک ڕەفـتـار و پەری ڕوخسـار و کـاکـۆڵدارەکـەم
ئەی ڕەقیب سەد جار دەرمکەی یا جنێووم پێ بدەی
ناعـیـلاج هەر دەبێ بێم بۆ سـەلاحی کـارەکـەم
زەهری دووری چەشتووه (هیجری) ئەمێستا بۆیەکه
تەلخ گـوفـتـاره کـەلام لەعلی شـەککەر بارەکـەم

- ٣ -

کـوردی دوو غـەزەلی دیکەی تەرخـان کـردووه بۆ مـوناجـات لەگـەڵ یاری، بەڕسـتـەی بانگکردن (عەزیزم...!) دەست پێ دەکەن. له ڕووی کێشەوە هەردووکیان لەسەر بەحری هەزەجی (٦)ی مەحزووف (مفاعیلن مفاعیلن فعولن) ڕێکخراون. له ڕووی قافیەشەوە دەچنه ناو دەنگی (م)، یەکەمیان (...ییم)، دووەمـیـان (... ـارم). وەکـو دەبینرێ له هەمـوو لایەنێکی هونەری شیـعـر و مـانا و وێنه داهێنراوەکـان هەردوو غەزەل وەکو یەکن، تەنیا له کێشی قافیەکانیاندا نەبێ، لەبەر ئەوە ناتوانرێ تێکەڵ بەیەکتری بکرێن.

له هەردوو غـەزەلدا شـاعـیـر له یار دەپاڕێتـەوە وەکـو خـولـقـێنەر و کـردگـارێک، هەروەها بۆ خـۆی دەلاوێنێتەوە وەکو مردوویێک له پێناوی عیشق و توانەوەی لەناو کردگاردا. بەلای شاعیرەوە (قادر) موتڵەقه، ئەمه خودای گەورە و قالەی یاریەتی، هەردووکیشیان هەر یەکێکن بەپێی تیۆریی سۆفیزمی مەنسووری هەلاج.

غەزەلی یەکەم:

عـەزیزم نووری عـەینەینم حـەبیـبم
سـەبووری بەخـشی جـانانی شـەکـیـبم
وەرە ڕەحـمێ بەحـاڵم کـه عـەزیزم
له یار زویر و له مـەسکەن بێ نەسـیـبم
ڕەهەندەی دەسـتی کـەس نیم خـۆت دەزانی
فـیـراری جـەوری ئەغـیـار و ڕەقـیـبم
دوو شـەش بۆ داوی نەگـبـەت هەر له ڕێدا
له بەخـتی شـەشـدەر و یاری عـەقـیـبم
ئومـێـدی زیندەگـیم ناوە بەلاوە
کـه قـاتیل بوو بەجـەرراح و تەبیـبم
عەجوولی و وەحشەتی ئەو وەختە خۆم بووم
کـه دیدەت بوو بەئوسـتـاد و ئەدیبم
ئەوەی دەیڵێم ئەگەر ئیغراقه (هیجری)
هیـلاکی دەسـتی مـەیتـەن قـرمـزی بم

غەزەلی دووەم:

عـەزیزم وا لـه دووریت دڵفگـارم
کـه خـوێن دەڕژێ له دیدەی ئەشکبـارم

وەها فرمێسکی خوێنین دێ لە چاوم
وەکو دامانی ئەلوەندە کەنارم
لە گەردی قاسیدی یەئسی ویساڵت
بەکوللی کوێرە دیدەی ئینتیزارم
کە ئومێدی ویساڵی تۆم نەماوە
بەمەرگی تۆ بەمەرگ ئومێدەوارم
لە چاوی خۆت بپرسە ئەو دەزانێ
کە من بۆ وا عەجوول و بێ قەرارم
مەکەن مەنعم کە سەرگەردان و وێڵم
بەدەست عیشقە زەمامی ئیختیارم
لەگەڵ عیشقت وەها یار و ئەنیسم
لە تۆش حەتتا بەکوللی بەر کەنارم
وەکو مەنسوورِ ئەگەر بیشم سووتێنن
(ئەنالقادر) دەڵێ گەرد و غوبارم
ئەگەر تالیع ببێ (کوردی) سزایە
بەحوقـقە دورِ و گەوهەر کەن نیسارم

- ٤ -

لە شیعرێکی دیکەیدا بەناوەرۆک موناجات؛ کوردی ڕوو دەکاتە یاری و بەهێمنی و لەسەرخۆ لێی دەپرسێ، ئایا زانیویەتی لەبەرچی خەوی نییە! لە وەرامدا دەڵێ پێشخزمەتە و ئەم جۆرە کەسانە بەشەو ناخەون. شاعیر هەمیشە یار لەناو خەیاڵیدا دەژی، ئیتر لێرە بێ یا لەوێ، واتە لێیەوە دوور بێ یا نزیک. هەروەها پێی دەڵێ عەقڵ و هۆشی بەخۆڕایی پێشکێشی کردووە، کەس هەیە سامانێکی مفتی بدرێتێ و ئاوڕی لێ نەداتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر وەسڵی یار و بەهەشت بخرێنە بەردەستی وەسڵی یار هەڵدەبژێرێ، دۆزەخیش ببێتە بەهەشت نایەوێ.

ئەم شیعرە هەندێ وێنەی داهێنراو دەور دەکاتەوە، لە کەلێنی ڕستەکانیدا هەست بەزاراوە و لێکسیکۆنی سۆفیزم دەکرێ.

چاوەکەم زانیوتە بۆچی خەو لە چاوم ناکەوێ
چونکە من پێش خزمەتم پێش خزمەتان نانوون شەوێ
ڕۆژ و شەو دایم لەبەر دیدەی خەیاڵم حازری
سا چ فەرقێکی هەیە بۆ من ئیتر ئێرە و ئەوێ

بەس نییە لێرە دەوێرم جار بەجار باست بکەم
نەمدەوێرا قەت لەبەر ئەغیار کە ناوت بەم لەوێ
دڵ لەبەر زامی فیراقت دائیما زاری دەکا
ڕۆژ بەڕۆژ مەنعی دەکەم باز دەردی سەختە و ناسرەوێ
عەقڵ و هۆشم داوە پێت لێشی دەتۆرێی ماڵوێران
دەوڵەتێکی مفت بێ ساحێبە بۆچی ناتەوێ
گەر موخەییەر بم لە مابەینی بەهەشت و وەسڵی یار
وەسڵی تۆ بۆ من جەهەننەم پڕ لە جەننەت نامەوێ
ئەی ڕەقیب وێڵم لە دەستت لێرە بۆ لێم ناگەڕێی
باوکە کوشتەت نیم ئەرێ هەی بەد مەزەب چیت لێم دەوێ
هەر وەکو کۆهی دەماوەندی سەرم پڕ شۆرشە
قەت تەمی هیجران و غەم ساتێ لە دەوری نارەوێ
گەردنی (کوردی) لە کێوی بێستوون موحەکەمترە
چونکە سەد ساڵە لە ژێر باری غەمایە و نانەوێ

پەرێشانی و پاڕانەوە

سەرانسەری شیعری دیوانە بچووکەکەی مستەفا بەگی کوردی وێنەی پەرێشانی ناوەوەی جیگەر و هەناوی گرتووە، ئەم نەخۆشییە دەروونییە بووە بەنەخۆشی ڕاستی و هەموو ئەندامی لەشی داوەشاندووە و لە هێزی خستووە. ئەم ئاژاوەیەی ناو هزر و دڵی بووە بەهۆی هەمیشە دەستەو دوعا لە پاڕانەوەدا بێ، پەنا بۆ هەموو شتێک ببا، بەڵکو تۆزێک لە ئازاری کەم بکاتەوە.

- ١ -

ئەمان مردم عیلاجێ سا لە ڕێی پێغەمبەرا چارێ
ویساڵ یا قەتل یا تەسکین لە هەرسێ بۆم بکەن کارێ
وەها سووتاوم ئەسلەن تابی فەریادم نەما سادەی
ڕەفیقان نیوە سووتوون ئێوە نامەرد عەرزە هاوارێ
لە کونجی سینە دەنگی ئای و وای دڵ دێ بەمەحزوونی
وێران بێ نەمەدی ساتێ لێی نەیە ناڵەی بریندارێ
ئەلای هەرکەس دەچم مەنعم دەکا خۆت بۆچی ڕیسوا کرد
درێغ کوا حاڵ زانێ ڕەببی تووشم بێنێ بیمارێ

له ژێر باری غەما وا شانی سەبرم ڕێژە ئێستاکە
فیراقی یار لەبەر ئاخر شەڕی لێم بۆتە سەرباریێ
له نەزعا پێی دەڵێم قوربان جەفا بەس بێ دەڵێ کافر
ئەمە چیت دیگە تۆ سەگ مەرگی کارم ماگە پێت جارێ
سەبا یارانی مەجلیس گەر هەواڵی من دەپرسن لێت
بڵێ کێشاویەتە مەیخانە چاوی بێچووە عەییارێ
دوڕڕ و یاقووت دەبارێ لەم کەلامە شیرینەی (کوردی)
خوا سا کوا لە دونیادا قەدرزان و خریدارێ

کوردی لەنیوەدێڕێکی ئەم شیعرەدا تەعبیرێکی ناوچەیی شێوەزاری سنە (ئەردەڵان)ی دیالێکتی کرمانجیی باشووری زمانی کوردی بەکارهێناوە:

ئەمە (چیت دیگە) تۆ سەگ مەرگی (کارم ماگە پێت) جارێ. ڕستەکانی (چیت دیگە) و (کارم ماگە پێت) تایبەتین بەشێوەزاری سنە، لە شێوەزاری سلێمانی دەبن بە(چیت دیوە) و (کارم ماوە پێت)، ئەم دیاردەیە لە شیعری کوردیدا ئەوە دەگەیەنێ (قادر)ی یاری لە بنجدا خەڵکی سنە بووبێ، وەکو لە هەندێ گێڕانەوە لە بابەت شاعیرەوە بەدەم بیستراون، بێ گومان گەشتەکەی (قادر) بۆ سنە و شیعرەکەی کوردی (سەدای کاروانی فیرقەت) بەڵگەی ئەوەن یاری کوردی سنەیی بوو بێ.

کوردی لە کاتێکدا ئەم شیعرەی تەرخان کردووە بۆ وەسفی ئەو نەخۆشییەی تووشی بووە و بەشوێن پزیشکدا وێڵە کەچی بۆی نادۆزرێتەوە، لەناو تەمومژی ئەم هەموو حاڵەتە سایکۆلۆجییە و مەینەتییە و بیرییەی تووشی هاتووە بەسەر شاعیرییەتی خۆیدا هەڵدەڵێ. قسەکانی دوڕڕ و یاقووت دەبارێن بەزمانی شیرینی کوردی، بەڵام کەس نرخیان نازانێ، هەندێ لە شاعیرانی کورد ئەم مانایەیان درکاندووە، زۆریان لەدوای کوردی ژیاون.

لەم شیعرەیدا کوردی پەرێشانی خۆی گەیاندۆتە پلەییێک پاڕانەوە دەردی تیمار ناکا، بۆیە تەنیا مردن دوایی بەئێش و ئازاری دێنێ. لەمەوە خۆی دەرباز دەکا و لەم مەبەسە ناچێتە دەرەوە و پارچە شیعرێکی دیکە دادەنێ، ئەستووری بیروباوەڕی خۆی دەردەبڕێ بەرامبەر بەدڵداری و ئایین، وەک لە تێکستی شیعرەکە دەردەکەوێ لە لای خوارەوە.

– ٢ –

ڕەفیقی کونجی میحنەت عاجزن هەر شەو لە ناڵینم
بزانن گەر لەبەر لێشاوی بەحری مەوجی ئەسرینم
ئەگەرچی ڕۆژ و شەو مەشغوولی نەغمەی موتریبم ئەمما
لە غەم خاڵی نییە ساتێ دڵەی مەحزوون و غەمگینم

تەبیب دێن دەوای دەردم بکا خۆ من زەدەی دووریم
بەبێ دارووییی وەسڵی ئەو نییە ئارام و تەسکینم
ئەگەر مومکین نەبوو ژینم کە من مردم وەسییەت بێ
لەباتی قەوم و خوێشانم لەسەر مەیتم بکا شینم
شەهیدی عیشقم و مەمشۆن و کفنم بۆ مەکەن یاران
گەواهی حەشرە بۆ دەعوای شەهادەت بەرگی خوێنینم
بەپەردەی زاهیری گەر بێ سەدای ئەو عاشقی یارم
ئیتر حاجەت نییە بێنن مەلا بۆ وەعز و تەلقینم
عەبەس (کوردی) مەلائیک دێن دەپرسن‌و مەزهەب و دینت
کە قادر خۆی دەزانێ من لەسەر کام مەزهەب و دینم

لەم شیعرەدا کوردی بەتەواوی خۆی ساغ کردۆتەوە کە دڵدارێکی گەردوونییە، سێ کوچکەی (بوون) لە لای شاعیر (خۆی و کردگار و قادر)ە. دیارە قادریش هەرچەندە لە قاڵبی کوڕێک بەرجەستە بووە، بەڵام بە وشە یەکێکە لە ناوەکانی کردگار. بەم جۆرە بۆ دیاریکردنی هەڵوێستی کوردی لە سۆفیزمدا ئەم سێ کوچکەیە کردگار و مورشید و دەروێش، واتە (کردگار و قادر و کوردی) لەناو یەکتریدا تواونەتەوە. جا ئەم حاڵەتە لە لای کوردی ئەگەر پراکتیکیش نەبوو بێ، بێ گومان لە ڕووی تیۆرییەوە باوەڕی پێی بووە، ئەوەی بۆ ئەدەبیش گرنگە، ئەگەر شاعیر بەڕاستی بووبێ یا نا، ئەو بەرهەمە شیعرییە نازدارەیە بەزمانی کوردی لە قەڵەمی مستەفا بەگی کوردی چۆڕاوەتەوە.

دووری لە یار

چارەنووسی دڵداری (عیشقی) شاعیر و مەبەسی هونەر لە داهێناندا وەک بەرهەم لەوەدایە دڵدار و یاری نەگەنە یەکتری، هەمیشە لە یەکترییەوە دوور بن. زۆربەی شیعری مستەفا بەگی کوردی خەریکی دوورییە، لە هەندێ بەرهەمیدا ئەم ئامانجەی شاعیر لەبەرچاوە، ئەگینا سیفەتی گشتی لە دڵداریی ناو شیعری دوور بوون و دوور کەوتنەوەیە لە یەکتری.

– ١ –

چێشتم ئەمڕۆ ژەهری مار و ڕووحی شیرینم نەهات
زەخمی کۆنەم هاتە ژان و مەرهەمی برینم نەهات
من غەمم خوارد و غەمیش خوێنی جیگەرمی خواردەوە
بۆیە گریام چەند بەچەند فرمێسکی خوێنینم نەهات
غەم سەری لێدام و یارم قەت سەرێکی لێ نەدام

سەبر و هۆشم ڕۆییوە غارەنگەری دینم نەهات
دڵ دەسووتێ چین بەچین دەشکێتە سەریەک وەک فەنەر
ساحیبی ڕووی ئاتەشین و زولفی چین چینم نەهات
دیدە وەک هەوری بەهاران خوێن دەگرییێنێ و سەدای
پێکەنینی غونچەیی نەوسەبزە پەرژینم نەهات
گۆی سەرم چەوگانی میحنەت دایە بەر خۆی ڕایفڕاند
ئەلعەجەب بۆ شەهسواری خانەیی زینم نەهات
کەوتمە ناو نەزع و غەم خستمیە حاڵی غەرغەرە
(کوردی) بێ کەس خۆم لە هیچ لایێ سەدای شینم نەهات

لەو شیعرەدا کوردی وەستایەتی نواندووە لە دروستکردنی هەندێ وێنەی ڕەوانبێژی. مەبەسی سەرەکی شاعیر بێ گومان دوورکەوتنەوەی خۆشەویستە لێی، لەبەر ئەوە پاش قافیەی شیعرەکە (نەهات)ە، هەموو شتێک دێتە لای تەنیا یار نەبێ. گەلێ شت لە شاعیرەوە نزیکن: ژەهری مار، کولانەوەی برینی کۆن، غەم، کەچی ئەوەی لێی دوورە تەنیا یارە، ئەگەر لە شاعیر نزیک ببێتەوە هەموو دەردێکی دەرمان دەکرێ و هەموو برینێکی سارێژ دەبێتەوە، بەڵام ئەمە ڕوو نادا.

- ٢ -

لە شیعرێکی دیکەیدا هەر بەناوی دوورکەوتنەوە و جیابوونەوە دەڵێ:

ئاغە گیان تۆ خۆت دەچی بۆ شار و من لەم غوربەتە
زەحمەتە یاران خەلاسیم بێ لە دەس ئەم فرقەتە
هەر کەسێ شەهدی ویساڵ و ژەهری دووری چەشتبێ
ئەو دەزانێ دەردی دووری چەند گرانە و زەحمەتە
دێ بەتاو ئەشکی دوو چاوم هەر وەکو دیجلە و فورات
مەزرەعەی غەم سەبز و دڵ تێراوە وەک ئەم دوو شتە
تا ئەسیری داوی تۆم ڕەحمێ بەحاڵم کە توخوا
موددەیێکی تر لە دەستت ڕادەبوورم فرسەتە
دڵ ئەمانەت بوو لە لات ئێستاکە وا حاشا دەکەی
وەرنە سەیر ئەم کافرەی بێ ئایین و بێ مروەتە
جەننەتە جێم چونکە ئەم شۆخە بەناحەق کوشتمی
هێند شەریف و پاکە حەتتا کوشتنیشی ڕەحمەتە

ڕوو لە قیبلەی مستەفا ناکا دەڵێ (کوردی) هەتا
تاقی میحرابی برۆی دەرخا لە عالەم ئەم بوتە

یار و خۆشەویستی کوردی ئەگەرچی پیاوە، یا ڕاستتر مێردمنداڵە، بەڵام بەپێی دەستووری گێتیی سۆفیزم بۆ شاعیر بووە بەشێخ و مورشید، لە گێتیی کۆمەڵایەتی دەرەوەی ئایین و سۆفیزم بووە بەئاغا. کوردی بیری لە لای ئەوە نییە خۆی مستەفا بەگە و هەڵگری لەقەبی سوارچاک و چەکمە ڕەقەکانی بابانە، بەڵکو خۆی بەبچووک دەزانێ، لەبەر ئەوەیە یاری خۆشەویست بەئاغا بانگ دەکا و بەشارستانیی بەخەڵکی دەناسێنێ، خۆی بەکەم و نەفام و لادێیی دادەنێ، یاری بەشارستانی حسێب دەکا بۆ ئەوەی لە خۆی گەورەتر بیخاتە بەرچاو. لە پاشانا دیسانەوە دەکەوێتەوە پاڕانەوە و داوای لێ دەکا بەزەیی پێدا بێتەوە، کەچی بەلای شاعیرەوە مەسەلەکە پێچەوانەیە، ئەگەر ڕەقیش بێ لەگەڵی تا کوشتن، ئەو کوشتنە ڕەحمەتە.

- ٣ -

لە غەزەلێکیدا شاعیر باس لە دەردی دووری و ئاوارەیی دەکا، پاش قافیەی (ئەم شەو)ەیە. شەو لە شیعری کلاسیکیدا لە ڕووی ڕەوانبێژی و جوانکارییەوە دەوری گرنگ و باڵای هەیە، بووە بەبەڵگەی داهێنانی بەرز لە مانا و وێنەی شیعریدا. هەرچەندە شەو خۆی پڕ لە گیروگرفت و نهێنی و تەلیسم و سیحر و نادیارییە، ئەوەندەش بووە بەمایەی دروستکردنی بەرهەمی بەرز. سۆفی و عاشق و خاوەن دڵ و هونەروەر و پیری موغان و هەموو خاوەن هەستی ناسک شەوپەرستن، لەبەر ئەوە درێژترین شەو بووە بەڕەمز لە گێتیی شیعرایەتیدا و ڕۆمانتیکییەتی ژیانی ئادەمزاد.

کوردی غەزەلەکەی بە(شەوی یەڵدا) دەست پێ کردووە، ئەم شەوە لە ڕۆژژمێری کۆنی هەتاوی (ڕۆژژمێری نەورۆزیی) درێژترین شەوی ساڵە، دەکەوێتە شەوی ٢٠-٢١ی کانوونی یەکەم، لەپێش ئەو شەوە، شەو هەر دێ و درێژ دەبێ، تا ئەو (شەوی یەڵدا)یە، لەدوای ئەو هەر دێ و کورت دەبێتەوە، تا لە شەوی نەورۆز ٢٠-٢١ی مارت (ئادار) درێژی شەو و ڕۆژ وەک یەک دەبن و، ئەو ڕۆژە ڕۆژی یەکەمی سەری ساڵە.

شەوی یەڵدایە یا دەیجوورە ئەم شەو
کە دیدەم دوور لە تۆ بێ نوورە ئەم شەو
دڵم وەک حاکمی مەعزوورە قوربان
خەڵاتی وەسڵی تۆی مەنزوورە ئەم شەو
کە تۆی شای کە چ کولاهی دیدە مەستان
چ باکم قەیسەر و فەغفوورە ئەم شەو
سرشکم نەقشی ناوی تۆ دەکێشێ
جێگام سێدارەکەی مەنسوورە ئەم شەو

دڵیش مایل بەدەیدەی تۆیە بۆیە
لە من وەحش و ڕەمیدە و دوورە ئەم شەو
لە خەو هەڵساوی یا ئاڵۆزە چاوت
هەمیشە وایە یا مەخموورە ئەم شەو
لە دووریت من وەکو بولبول دەناڵم
بەوەسڵت عالەمێ مەسروورە ئەم شەو
سوپای موژگان و تیغی ئەبرووانت
شکستی فیرقەیی تابوورە ئەم شەو
ئەگەر یاران دەپرسن حاڵی (کوردی)
لە کونجی بێ کەسی مەهجوورە ئەم شەو

لەو شیعرەدا کوردی هەندێ ڕووداوی مێژوویی لەمەڕ گەورە پیاوانی فەرمانڕەوایی دەوڵەت و گێتیی سۆفیزم دەور دەکاتەوە. یاری خۆی لە قەیسەری ڕۆم (ڕۆمان) و فەغفووری چین گەورەتر دەزانێ، لەبەر ئەوە سەرێ بۆ ئەو خۆشەویستە دادەنوێنێ نەک بۆ ئەوان.

وێنەییێکی جوان لەو غەزەلەدا دروست دەکا کە دەبێژێ فرمێسک لەسەر ڕوومەتیدا ناوی یار تۆمار دەکا یا دەنەخشێنێ، وە خۆی لە سۆفیزمدا دەگەیەنێتە پلەی مەنسووڕی هەلاج. ئەم مانایانەی مستەفا بەگی کوردی لەم غەزەلەدا داهێنانی سۆفیزمیان تێدا نەبێ، بەڵکو لە وەسفی گێتیی سۆفیزم نزیکی دەکەنەوە.

عیشق و عاشق

لە شیعرێکیدا کوردی بیری لە کۆمەڵە کەسانێک کردۆتەوە بەدرێژایی مێژوو وەکو خۆی تووشی دڵداریی حەقیقی بوون، هەندێکیان ڕەمزی دڵدارییان کچ بووە، بڕێکیان نێرینە بووە. ئەوانەی ناویان دێنێ ئەمانەن:

لە ڕۆژگارانی زۆر کۆن (سامیری) هەڵدەبژێری، ئەمە کەسێکی جادووگەر و ساحیر بووە لە سەردەمی مووسا پێغەمبەر ژیاوە. لەناو عەرەبی پێش ئیسلام (سەحبان کوڕی زەفەری ئەلوائیلی) دانا و زانای کۆمەڵی خۆی بووە و لەدوای ئیسلام کۆچی دوایی کردووە. لە سەردەمی پێش ئیسلام و فەرمانڕەوایی ڕۆمانەکان (لوقمانی حەکیم) و (سەتیحی) گەورە کاهینانی پێش ئیسلام هەڵدەبژێرێ. لە شاعیرانی عاشق ناوی (حافزی شیرازی و سەعدی شیرازی و نیزامی گەنجەوی و نوورەدینی جامی) دەبا. لە دڵدارانی حەقیقی ڕەمزی ژنانە باس لە قەیس (مەجنوون) و (فەرهاد)ی دڵدارانی لەیلا و شیرین دەکا. لەناو شازادە و سوڵتان و فەرمانڕەوایاندا (خوسرەوی پەروێز و ئەمیر خوسرەوی دهلەوی و سوڵتان مەحموودی غەزنەوی) دەدۆزێتەوە. مستەفا بەگی کوردی سەرتۆپی عاشقان لە (شەمسی تەبریزی مورشیدی مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی و مەنسووڕی هەلاج) دەبینێ.

کوللی عالەم وا بوون سەرگەشتە و حەیرانی عیشق
هیچ کەسێ نازانی ئەحوالی سەر و سامانی عیشق
بادە پەیمانانی ئیدراک و کەمالی عاریفان
لەنگ و عاجز بوون لە ڕێی تەی کردنی مەیدانی عیشق
گەرچی غەوواسانی فیکرەت غوتەوەربوون موودەتێ
قەت نەبوون واقیف لە قەعری بەحری بێ پایانی عیشق
سامیری و سەحبان و جارەڵڵا و لوقمان و سەتیح
موخبیر کوللی عولوومێ بوون و سەرگەردانی عیشق
حافز و سەعدی و نیزامی قەیس و جامی و دهلەوی
فەیز خواه و مەعریفەت جۆبوون لە شاگردانی عیشق
خوسرەو و مەحموود و فەرهاد هەرسێ شا و شازادە بوون
ئاخری بووشن بەعەبد و چاکری سوڵتانی عیشق
شەمس و مەولانا و مەنسووڕ کەی بەسیڕ مەحرەم دەبوون
تا نەیان خواردایە ڕێزەی نانی سفرەی خوانی عیشق
زاهیدا خوێندووتە تەفسیری (لِكُلٍّ وِجْهَةٌ)
قەت مەدە تەعنە لە مەستی و بێخودی ڕەندانی عیشق
مولتەجی نابێ بەکەس (کوردی) لە دونیا و ئاخیرەت
ڕۆژی دیوانی خودا دەستی من و دامانی عیشق

کوردی لەناو داهێنانی ئەم عاشقانە دوور نییە دڵداری نێوان خۆی و قادر بەراوورد بکا لەگەڵ دڵداریی سوڵتان مەحموودی غەزنەوی لەگەڵ ئەیاز (لەناو کوردەواریدا بەناوی هەیاسی خاس بەناوبانگە) کە بەمەعشووق و غولامی سوڵتان مەحموود لە ئەدەبیاتدا ناوی دەرکردووە. لە هەموو هەڵسوکەوتێکدا پێوەندی ئەم دوو عاشقە بەیارەکانیانەوە لە یەکتری دەکا. هەر لەو شیعرەدا کوردی پێچەوانەی حاڵەتی خۆی و سوڵتان مەحموودی هێناوەتە گۆڕێ، ئەویش پێوەندی نێوان شەمسی تەبریزی و مەولانای ڕۆمییە، مەعشووق کە شەمسی تەبریزییە بەتەمەن بیست و دوو ساڵ لە عاشق گەورەترە کە مەولانا جەلالەدینی ڕۆمییە.

بەزمی ڕەندان و کۆڕی عاشقان

(پیری موغان) سەرکردە و شاهنشای بەزمی ڕەندان و کۆڕی عاشقانە، لەو کۆبوونەوە نهێنی و سیمبۆلییەدا عاشقان و مورشیدیان کە وێنەی کردگارن هەموویان لە یەک پلەدان، گەورە و بچووکیان تێدا نییە و لەناو یەکتریدا تواونەتەوە. مستەفا بەگی کوردی شیعرێکی بۆ ئەم مەبەسە گیانییە هۆنیوەتەوە،

بەڵام لە دەستی دەرچووە وەکو خۆی دەڵێ، واتە وەسفە شیعرییەکەی لە کۆبوونەوەیێکی خودایییەوە بووە بەکۆبوونەوەیێکی زەمینی، لەبەر ئەوەیە لەدوا دێڕی شیعرەکەیدا پەشیمان بۆتەوە و داوای پۆزشت دەکا و، دەڵێ ئەم شیعرەی تەنیا بۆ ئەوە وتووە خەڵکی پێی نەڵێن بۆ شیعری لەم بابەتەی نەوتووە.

کوردی هەرچەندە سەرەتای شیعرەکەی بەهەناسەیێکی سۆفیزمی و ڕۆمانتیکی و سیمبۆلییانە دەستی پێ کردووە و کەشوهەوای گیانییانەیە نەک مەتریاڵییانە، بەڵام ئەو قاووغە بەهەشتییە دەگوێزێتەوە کۆڕی بەزم و ئاهەنگی خوسرەوی پەروێزی ئێرانییانی کۆن و شانۆ و پەردەی مۆسیقا و گۆرانییەکانی بەغدای هارۆونی ڕەشید.

کوردی لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

دڵ لە میحنەت کەیلە ئەی پیری موغانی بەزم ساز
هەر ئەتۆی بۆ بارەگای عەیش و تەرەب مەسنەد تیراز
مەی حەرامە گەر بەفەتوای زاهید و قەولی جەدید
پیری من جار جار بەقەولێکی قەدیم داویە مەجاز
بانگ کەنە زاهید نەماوە وەرنە گۆشەی خانەقا
بێن کەوازە دەرکی مەیخانان و خەلوەتگاهی ڕاز
خوابی غەفلەت نازیلە بۆ چاوی شەحنە و موحتەسیب
فرسەتە جامی ئەسەرکێشی بەلا بێ ئیحتیراز
با لە شەرتی بادەمەر ئەفگەن بێ ساقی نەوجەوان
دیدە سیونگی و کڵاو کە چ کات و دوگمەی سینەواز
زولف و کاکۆڵی غولامانەی هەموو ئەفشان بکا
بێ بەزانوو دا بدا جامێ بەعیشوە و شەرم و ناز
دەستی یار و گەردنی قەرڕا بەلێوی جامی مەی
فێس و تەرلک بگەڕێ دەورەیی دیدە میسلی باز
خاوکەرەی خانمە قەتارەی سۆل و سۆزەی نەسمەجان
ڕەقسی سمکە نازی شەهر ئاشووب و غەمزەی سەروی ناز

لەدوای ئەمە شاعیر ناوی کۆمەڵێک هونەرمەندی مۆسیقار و گۆرانبێژ دەبا، لەگەڵ ناوی گۆرانی و بەستە و مەقامەکانی ئەو سەردەمە، ناوی چەند ئامێرێکی مۆسیقاش دەهێنێ. ئەو هونەرمەندانەی ناویان لە شیعرەکەیدا دەنووسێ زۆرن، لەوانە: «ئاغە زەننوون (ئەمە ڕەنگە لە بنەچەدا تورکی ئاسیای ناوەڕاست یا لە قاجاران بوو بێ)، ئەلکە، ئەسعەد، مستۆ ئیبراهیمی ئاوڕەحمان، مستەفا، یوونس، ڕەسووڵ، ساڵح، محیەدین، قەرە». لە ئامێرەکانی مۆسیقا باس لە (تەنبوور و دەف و چەنگ و ساز) دەکا. ساز

بەهەموو ئامێرەکانی مۆسیقاش دەوترێ، ئینجا ناوی کۆمەڵێک گۆرانی و بەستە و مەقام دەهێنێ، وەکو: (نەوا، فەتحی حەزین، ناری، سێگا، شاری، حیجاز، ڕاست، نیوەشەو، چوارگا، قەزاز). هەروەها لەم بەزمی گۆرانی و ئاواز و مۆسیقا و سەمایە کارێکی ئاساییە ناوی هەردوو گۆرانیبێژ و مۆسیقاری سەردەمی خوسرەوی پەروێزی ساسانیان باربوردونەکیسا (نیگیسا) ببا. مستەفا بەگی کوردی لە سەرووی ئەم هەموو ناوانەوە ئەیازی سوڵتان مەحموودی غەزنەوی لە بیر نەکردووە، ئەیاز لای سوڵتان وەک قادری کوردی بووە:

دائیرەی میسری چەقانە گەوهەر و لەنجەی سەمەن
دەنگی چاوش بێ بەلا هاوێتە گیانم بێ نەواز
(ئاغە زەننوون) لێبدا سینەکەمان فارس گرفت
(ئەلکە) تەنبوور و دەف و (ئەسعەد) بدا دەستی بەساز
(مستۆ ئیبراهیمی ئەوڕەحمان) نەوا و فەتحی حەزین
(مستەفا) ناری و سێگا (یوونس) بلێ شەهری و حیجاز
با (ڕەسووڵ) هەڵداتە ڕاست، (ساڵح) بلێ نیوەشەوێ
(محیەدین) چوارگا و (قەرە) دەنگی بلند کا بۆ قەزاز
جار بەجار بەکزێکەوە هەڵسێ لە پەردەی زاهیری
یارەکەی عاشق کوژ و مەعشووقەکەی دوژمن نەواز
موتریب ئەروا بن فیدایان بێ (نیگیسا) و (باربەرد)
ساقی ئەڕوا بێ بەقوربانی دوو دیدەی بێ ئەیاز
مەجلیس ئەڕوا بێ هەزار جەمشیدی جەم فەڕاشییە
مەی ئەگەر وا بێ بەهای جامێکی ئێران و حیجاز
ڕێ مەدە لەم بەزمە سۆفی تەکیە و شێخی خانەقا
کۆنە لۆتی جننەپەروەر سفلەیی بەچچە نەواز
وەنییە (کوردی) مایلی ئەو نەوعە ئەتوارانە بێ
لازمە شاعیر لە هەر نەوعێ بلێ بۆ ئیمتیاز

ئەم شیعرەی مستەفا بەگی کوردی جگە لە نرخی هونەری و ئیستێتیکی، سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە ژیانی کۆمەڵایەتی و هونەری ناوچەی سلێمانی لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا، ڕەنگە هەر لەبەر ئەوەش بێ کوردی نارەزایی دەربڕیوە بۆ وەسفی ئەو ئاهەنگە پڕ لە خۆشییە، چونکە ئەو لە هەموو ژیانیدا لە پەرێشانی و پەژارە بەولاوە هیچی دیکەی نەدیوە.

له سایەی نالیدا

تارمایی شیعری «نالی» له هەندێ شیعری هەردوو شاعیری سلێمانی «سالم و کوردی» دەکەونە بەرچاو. سالم له شیعریدا ناوی نالی بردووە و وەرامی نامە شیعرییەکەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم...)ی داوەتەوە. کوردی ئەگەرچی ناوی نالی نەهێناوە، بەڵام ئاشنای بووە و شیعری خوێندۆتەوە، جگە لەمە شاعیرییەتی نالی کاری لێ کردووە، له بڕێک شیعری کوردیدا له هەموو لایەنێکی هونەرییەوە کارکردنی نالی پێیەوە دیارە.

بەڵگەی ئەم قسانە ئەوەیە نالی دوو غەزەلی هەیە یەکەمیان:

دەروونم پڕ کـــەباب و دەردە بێ تۆ
دڵم گـــەرم و هەناسـم سـەردە بێ تۆ

دووەمیان:

نەمـردم من ئەگـەر ئەمـجارە بێ تۆ
نەچم شـەرتە هەتا ئەو خـوارە بێ تۆ

کوردی هاتووە شیعرێکی لەسەر کێش و قافیەی نالی داناوە. کێشی شیعری هەردووکیان هەزەجی (٦)ی مەحزووفە (مفاعیلن مفاعیلن فعولن)، هەردووکیان پاش قافیەیان (بێ تۆ)یە، تەنیا ئەوە هەیە قافیە بنچینەییەکانی ئەو شیعرانە جیاوازییان تێدایە، غەزەلی یەکەمی نالی (... ـەردە)یە، ئەوەی دووەمی (...ارە)یە، کەچی غەزەلەکەی کوردی (... ینە)یە، بەڵام لەگەڵ ئەو جیاوازییە ئەو شیعرانە وا دەکەونە بەرگوێ وەکو قافیە بنچینەکانیشیان یەک ئاواز و وەکو یەکتری بن.

دەروون زامـدار و دڵ غـەمگینە بێ تۆ
سـەرم گـێـژ و لەشم بێ تینە بێ تۆ
خـەوم بێ هۆشـیـە بەرگم پەلاسـە
خـۆراکم زەهرە شـادیم شـینە بێ تۆ
جـێگام سـەحـرایە وەحـشـیم یار و هاودەم
دڕک فـەرش و گـەوەن بالینە بێ تۆ
لە ئەشک و ئاهی سـەردم ئایینەی دڵ
قـەبان زەرد و ڕەش و ژەنگـینە بێ تۆ
سـەرم سـەمـتووره سینەم چەنگ و دڵ دەف
خـەفـەت یار و مـەقـام بالینە بێ تۆ
کـەباب دڵ خـوێن مـەیە سـاقی فـیـرافت
قـەدەح چاو و مـەزەم ئەسـرینە بێ تۆ

دەروون گـولـزار و خـوێن گـوڵ باغـەبان دڵ
فـەغـان بولبـول جـەفـا پەرژینە بێ تۆ
ڕەقـیب ڕوو ترش و ئەشکی دیدە سـوێرە
حـەیات تەلخ و ئەجـەل شـیـرینە بێ تۆ
زەمـسـتـان مـەیلەکـەت پاییـز براکـەم
بەهاری عـومـری من هاوینە بێ تۆ
ئەوا من بووم بەشـا و سـوڵـتـان و والی
توخـوا سـا کـاکـە گـیـان بێ ژینە بێ تۆ
کـە هەمـسـایان لە تاو ناڵینی (کـوردی)
دوعـای مـەرگم دەکـەن ئامـینە بێ تۆ

مستەفا بەگی کوردی بەگشتی کە هەندێ جار لاسایی نالی کردۆتەوە شیعرەکانی لە ڕووی ڕوخسارەوە بەتایبەتی کێش و قافیە و وشە و هەندێ تەعبیری کوردییەوە لە شیعری نالی دەکەن، بەڵام لە ڕووی ناوەڕۆکەوە داهێنراوی ڕەسەنی شاعیرن. ئەو شیعرانەی کوردی ئەگەر لە دیوانی خۆیدا نەبن و نازناوی تیایاندا تۆمار نەکرابێ دەشێ بەهی نالی حسێب بکرێن. ئەم دیاردەیە تەنیا پێوەندی بەشیعرە سووک و مانا لە ڕووەکانی نالییەوە هەیە، ئەم جۆرە شیعرە لە دیوانی نالیدا کەمن، وەکو ئاشکرایە شیعری نالی بەگشتی قورس و داخراوە، بەپێچەوانەی شیعری مستەفا بەگی کوردییە.

وەسیەت و ماتەمنامە و ماڵاوایی

دەروونی کوردی شانۆی ژیانی کوردەواری بوو، کەموکوڕی و تەنگوچەڵەمەی ئادەمزادی لەسەرا پیشان دەدرا. هاوار و گریە و پاڕانەوە و عەشق و دەروێشی مستەفا بەگی کوردی ڕاستە گیانیی بوو، بەڵام هەر لەو کاتەدا ڕەنگدانەوەی بەسەرهاتی کوردیش بوو، دڵدارێکی ڕاستەقینە بوو، لەبەر ئەوە دڵسۆزی ئادەمزاد بوو.

ئەم قەسیدەیەی لێرەدا تۆمار دەکرێ یەکێکە لە شا شیعرەکانی دیوانە ڕەنگینەکەی، تەنیا وەک وەسیەتنامە ناکەوێتە بەرچاو، بەڵکو ماتەمنامە و ماڵاواییێکە خۆی بۆ خۆی نووسیوە پێش کۆچی دوایی. کوردی ئەم وەسیەتنامەیەی بۆ تاکە کەسێک یا تاقمێک لە خزم و کەسوکار و هاوڕێیانی نەنووسیوە، بەڵکو بۆ هەموو میللەتی کورد:

عـەزیزان من ئەوا ڕۆییم لەلاتان
لە مـەزلوومـان بلا چۆڵ بێ وڵاتان
کـە ئێـوەن پادشـای لوتف و عـەدالەت
بەخـوا حـەیفـە بڕەنجـێنن گـەداتان

سەفەرمان چونکە ڕێی هات و نەهاتە
دوعامان بۆ بکەن ئێوە و خوداتان
ئەگەر سەر بوو ئەگەر ڕووح بوو ئەگەر دڵ
هەموو ڕۆیین چییە ئیتر تەماتان
سەیادان وەحشییان بێن دەستەمۆ کەن
نەوەک بەربێ شکاری خانەزاتان
ئەگەرچی خاک و خۆڵی ڕەهگوزارم
بەسەرما خۆ گوزەر ناکا سەباتان
لە گوڵستان عومری خۆم سەد جار تەلەف کرد
نییە عومرم بەمەرگی خۆم وەفاتان

کوردی بەهەموو نەتەوەی کورد دەڵێ: من تاقە کەسێکم دەمرم و دەڕۆم، بەڵام ئێوە دەمێنن، واتە کۆمەڵی کورد، لە پاش من با وڵات کەساس و هەژاری لێ نەمێنێ، چونکە چەوساندنەوە و ستەم و زۆرداری لە ڕەوشتی کورد نییە.

بڵا سا شار بەشار و دێ بەدێ بم
لە دەست یاران بکەم تەیی وڵاتان
لەبەرگی عەیش و سیحەت خۆم دەکەم ڕووت
بەڵا دەستی من و چاکی کەواتان
کە من ڕۆییم جەهەننەم پڕ مەکەن لێم
لە من خاڵی مەکەن خۆشک و سەراتان
وەرن بنوارنە چاوی پڕ لە خوێنم
بەتەفسیلات ببینن ماجەراتان
منم سەرکردەتان بۆ لەشکری غەم
دەترسم من بڕۆم بشکێ سوپاتان
مەڵێن کەڵکی نەبوو ڕۆیی جەهەننەم
سەرم قەڵغانە بۆ تیری قەزاتان
لە پێشا لەفزیان بێ گفتوگۆ بوو
ئەمێستا نابیەم حەتتا سەداتان

لەم دێڕەشیعرانەدا کوردی ژیانی ناڵەباری خۆی بەکورتی دەور دەکاتەوە، هەمیشە ئاوارە و دەربەدەر

بووە، بێ لانە و داڵدە بووە، خۆشیی لە ژیانا نەدیوە. لە خەڵکی کورد دەپاڕێتەوە لەپاش مردن بەخراپە باسی لێوە نەکەن، هەروەها کۆشک و سەرایان لە ناوی ئەو بێ بەش نەکەن. ڕاستییەکەش ئەوەیە ناوی کوردی بەهیچ جۆرێ لە کۆمەڵی کوردەواریدا ئاوا نابێ، چونکە دیوانی شیعری هەیە، شیعر کەسایەتی میللەت دەپارێزێ. بەخەڵکی کورد دەڵێ ژیانی هەژاری و پڕ لە ناسۆری خۆی ڕەنگدانەوەی ژیانی هەموو میللەتە. لەبەر ئەوەی مستەفا بەگی کوردی نموونەییێکی ڕەسەنی کوردە بەچاکە ناوهێنانی لە چاکەی کورددایە:

هەتا من بێ هەواتر بووم بەسەد ڕەنگ
لە دەرهەق من زیاتر بوو هەواتان
بەسەد جەور و جەفا تا ڕاغیبەت بووین
نەبوو غەیری جەفا و زۆرێک جەزاتان
جەفاتان دام و کوشتمتان بەزاری
نوزوولی ڕەحمەتە جەور و جەفاتان
نەسیمی کۆیی تۆ خاتر دەکا شاد
بەبۆی توڕڕەی پەشێوی پانیاتان
ئیلاهی من ببم ڕۆژی دوو سەد جار
بەقوربانی گەدا و پادشاتان
ئەوەند ئەرجوو دەکا (کوردی) کە جار جار
بکەن یادی موحیببی بێ ڕیاتان

هەرچەند شاعیر گلەیی لە خەڵکی کورد دەکا و ئەوان دەکاتە هۆی هەموو ناخۆشییێک لە ژیانیدا، بەڵام دیسانەوە لێیان خۆش دەبێ، نەک تەنیا خۆش بوون، بەڵکو خراپەی ئەوان چاکەیە بۆ شاعیر. لە کۆتایی شیعرەکەیدا خۆی بەقوربانی هەموو میللەتی کورد دەکا، گەورە و بچووک، دەوڵەمەند و هەژار، وەکو خۆی دەڵێ گەدا و پادشای میللەت. هەروەها تکا دەکا لەپاش مردن لە بیری نەکەن و جار جارە یادی بکەنەوە.

مستەفا بەگی کوردی با لەدوای مردنیش لەوە دڵنیا بێ نەتەوەکەی لە بیری ناکا، چونکە یادگارێکی بەنرخی بۆ بەجێ هێشتووە (دیوانی شیعری کوردی). ئەم کتێبە هەموو نامەخانەیێک و دەلاقەی ماڵی هەموو ڕۆشنبیر و خوێندەوارێکی کوردی ڕووناک کردۆتەوە و، شیعری ڕەنگینی لەسەر زاری هەموو کوردێکی دڵسۆزە.

***

هەر کەسێک بە وردی دیوانە بچووکەکەی کوردی بخوێنێتەوە هەست بەڕاستییێک دەکا: دەروونێکی

پڕ لە ئازار، دڵێکی تێکشکاو، نەبوونی هیوا و ئامانج. لەوانەیە ڕاستەوخۆ هەست بەئازاری کۆمەڵ نەکرێ، بەڵام ئەم هەموو ئاه و هەناسە ساردییەی مستەفا بەگی کوردی ڕەنگدانەوە کۆمەڵەکەیەتی. ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە شیعری کوردی تەنیا لە ڕووی ناوەرۆکەوە بەها و نرخی بەرز نییە، بەڵکو لە لایەن ڕوخسارەوە لەو کەمتر نییە، گرنگترین ئەدگاری شیعری مستەفا بەگی کوردی لە زمانەکەیەتی. ئەم زمانە لە ڕووی ڕەوانییەوە تایبەتییە بەخۆی.

شیعری نالی و سالم گرنگترین سەرچاوەی بەرهەمی شیعری ئەو شاعیرە گەورەیەمانن، بەڵام لە زمانا لاسایی ئەوانی نەکردۆتەوە، بەڵکو زمانی ئەو لە هی ئەوان ئاسانتر و ڕەوانترە. ئەگەر لای نالی زمانی قورس و لای سالم زمانی هەڵبژاردە ڕەونەقێک بدەن بەشیعرەکانیان، لای کوردی پێچەوانەیە، زمانی ئاسان ڕەونەق دەدا بەشیعرەکانی.

بەشی چوارەم

پێوەندی لەنێوان دوو دیالێکتی زمانی کوردی گۆرانی و کرمانجیی خوارووەدا

لە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبەدا بەدوورودرێژی باس لە پەیدابوون و پەرەسەندن و گەشەکردنی ئەدەبی کوردی کراوە لە سەربنج و بناوانی دیالێکتی گۆرانیدا. هەزار ساڵ لەمەوبەر لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ئەدەبێکی بەرزی ئایینی یارسان (ئەهلی هەق) کەوتە ناوەوە. هەروەها لە بەرگی دووەمی ئەم کتێبەدا باس لە هۆز و تیرەکانی گۆران کراوە، زانیاری لە بابەت عەشرەتەکانیانەوە خراوەتە بەرچاو. لە ڕووی جوگرافییەوە جێگە و مەڵبەند و زێدی ژیانیان پیشان دراوە.

دیالێکتی گۆرانی

شەرەفخانی بدلیسی (١٥٤٣-١٦٠٣) لە کتێبی شەرەفنامەدا «کورد»ی بەسەر چوار تیرەی گەورە دابەش کردووە: کرمانج و گۆران و لوڕ و کەلهوڕ، تۆفیق وەهبی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم ئەم دابەشکردنە زانستییەی شەرەفخانی شیکردەوە، لەدوای لێکۆڵینەوەیێکی قووڵ گەیشتە ئەو ئەنجامەی دیالێکتی گۆرانی لە چوار گۆڤەر (دیالێکتی بچووک) پێکهاتووە:

هەورامانی، زەنگنە، کاکەیی (ماچۆ)، باجەلانی، هەروەها نەخشەی جوگرافی ئەم دیالێکتانەی کێشا و جێگەکانیانی دەست نیشان کرد.

لە سەرەتای پەیدابوونی ئەدەبی کوردییەوە لەو ناوچانەدا بەتایبەتی لە هەورامانیدا بەرهەمی ئەدەبی کوردی بەردەوام بوو، گۆرانەکان لەلای باکوور و، ڕۆژهەڵاتیان هاوسێی کرمانجی باشوور بوون (موکریان و سۆران و بابان و ئەردەڵان)، لە هەموو لایەنێکی ژیانەوە پێوەندییان بەیەکترییەوە هەبووە. هەریەکەیان لە هەموو ڕوویێکەوە کاری لە ئەوی دیکە کردووە. بەدرێژایی مێژوو گۆرانەکان ئەدەبی کوردییان بەزمانەکەی خۆیان پاراستووە تا سەدەی هەژدەم، لە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان ئەوان نوێنەری ئەدەبی کوردی بوون. لەپێشانا ئەدەبی ئایینی یارسانان و لە مەلا پەریشانەوە (١٣٥٦-١٤٢١) بەملاوە ئەدەبی ئاسایی دوور لە لاهووت.

لە سەدەکانی پێش سەدەی نۆزدەم لە ناوچەکانی هەورامان و شارەزوور و ئەردەڵان و کرماشان و کەرکووک و شوێنی دیکە ئەدەبێکی بەرز بەدیالێکتی گۆرانی لەناوەوە بوو. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمدا دیالێکتی کرمانجی باشوور خەریکبوو خۆی دەگرت و ناوە ناوە شیعری پێ دەوترا. لەو سەردەمەدا هەرگیز لە وزەیدا نەبوو خۆی بەرامبەر بەدیالێکتی گۆرانی ڕابگرێ، لە سەدەکانی شازدەم تا هەژدەم دیالێکتی گۆرانی بەتەواوی زمانی ڕەسمی ئەدەبی کوردی بوو لە کوردستانی باشووردا، لەسەر بنجی تاقیکردنەوەی کۆنی ئەم دیالێکتە ئەدەبێکی بەرز هاتبووە ناوەوە.

لە ناوچەکانی سلێمانی و شارەزوور و هەورامان و ئەردەڵان شێوەی قسەکردنی خەڵکی تێکەڵاو بوو،

واته بەدیالێکتەکانی گۆرانی و کرمانجی خوارووبوو، بەڵام زمانی ڕەسمی خوێندن و نووسین و شیعر وتن بەدیالێکتی گۆرانی بوو، بەتایبەتی لە ئەردەڵانا، والییەکانی ئەو میرنشینە بایەخیان بەشیعر و ئەدەب دەدا، لە سایەی ئەوانەوە ئەدەبی کوردی پێشکەوت، هەندێ لە والییەکان خۆیان شیعر و ئەدەب دۆست بوون.

دوا سالآنی سەدەی هەژدەم کە بۆ مەبەستی فەرمانڕەوایی شاری سلێمانی دروست کرا و لە قەلاچۆلانەوە پایتەختی میرنشینی بابانیان گواستەوە بۆ سلێمانی، ئەم شارە تازەیە پەرەی سەند و بە قەوارە گەورە بوو، چینی تازە لە کۆمەڵی کوردیدا پەیدابوو، وەکو سنفی بازرگانان، هەروەها پیشەسازی ناوخۆیی و ناوچەیی لە شارا پەیدابوو. زمانی پاشاکانی بابان دیالێکتی کرمانجیی خوارووبوو، هەروەها خەڵکەکەش بەم زمانە قسەیان دەکرد، لەگەڵ ئەوەشدا کەسانێک هەبوون بەتایبەتی دەرەوەی شار زمانی قسەکردنیان کرمانجیی خوارووبوو، تازەکردنەوەی میرنشینی بابان یا مۆدێرن کردنی بە بناغەلێدانی شاری سلێمانی هۆیێکی گەلێک گەورە و گرنگ بوو بۆ پەیدابوونی نالی.

پەیدابوونی نالی

کە نالی دەستی بەشیعر دانان کرد بەدیالێکتی کرمانجیی باشوور ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی بەردەوام بوو، چونکە ئەو ئەدەبە بنجێکی پتەوی مێژوویی کۆنی هەبوو و ئەدەبی کرمانجیی باشوور بەئاسانی نەیدەتوانی بەسەریدا زاڵ بێ، وە لەلایێکی ترەوە خەڵکی دەوروبەری سلێمانی بەم دیالێکتە قسەیان دەکرد، لەبەر ئەوە هەتا ئێستاش نەیتوانیوە بەتەواوی دیالێکتی گۆرانی لەناو ببا لە ناوچەی سلێمانی و ئەردەڵاندا، بەڵام دیالێکتی باشوور لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم و تاڕادەیێک تا ئێستاش بوو بەبنج بۆ پەرەسەندن و گۆڕانی ئەدەبی کوردی و پەیدابوونی ڕێبازی نوێ لە شێوە و ڕوخسار و ناوەرۆکی ئەدەبی کوردی بەشێوەیێکی گشتی، کەچی ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی هەر ئەوەندەی پێکرا لە جێی خۆی بوەستێ و تەنیا لە مردن خۆی ڕزگار بکا.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا، کە لە ناوچەی سلێمانی «نالی و سالم و کوردی» دەرگای ئەم ئەدەبە تازەیان کردەوە لە وڵاتی سلێمانی و ئەردەڵاندا، مێژووی ئەدەبی کوردی ناوی شاعیری گەلێ گەورەمان بۆ دەور دەکاتەوە، کە بەدیالێکتی گۆرانی نووسیویانە، وەکو «مەولەوی و مەلا جەباری و مەلا وەلەدخان و ئەحمەد بەگی کۆماسی و حەمە ئاغای دەربەند فەقرە و میرزا شەفیعی جامەڕێزی» و گەلێکی دیکەش.

ئەگەر زانستییانە لەو بەرهەمە ئەدەبییە بکۆڵرێتەوە کە بەم دوو دیالێکتە کەوتوونەتە ناوەوە بەڕوونی بۆمان ئاشکرا دەبێ هیچ جۆرە پێوەندییێک لەنێوان شاعیرانی هەردوولادا نەبووە، بەپێچەوانەوە ئەو شاعیرانەی بەدیالێکتی کرمانجیی باشوور شیعریان وتووە پێوەندییێکی بەهێز لەنێوانیاندا بووە و باسی یەکتریان کردووە، هەروەها ئەو شاعیرانەی کە بەدیالێکتی گۆرانیش شیعریان وتووە پێوەندی لەنێوانیاندا بووە، بۆ بەڵگە پێوەندی لەنێوان مەولەوی و شاعیرانی دەوروبەری خۆی بووە کە شیعریان بەدیالێکتی گۆرانی وتووە. لەم لایەنەوە ئەوەی زانراوە ئەوەیە دۆستایەتی لەنێوان مەولەوی و مەحوی

بووە، بەزۆری ڕەنگە تەریقەتی دەروێشی نەقشبەندی ئەم دوو شاعیرەی لە یەکتری نزیک کردبێتەوە، بەڵام لە ڕووی هونەری شیعری و داهێنانی ئەدەبیدا هیچ جۆرە پێوەندییێک لەنێوانیاندا نییە.

زۆرانبازی لەنێوان دوو دیالێکت

ئەدەبی کوردی دیالێکتی گۆرانی مێژوویێکی کۆن و تاقیکردنەوەیێکی بەپێزی هەبوو لە بەرهەمی ئەدەبی کلاسیکی نووسراو و ئەدەبی میللی نەنووسراودا، بەرامبەر بەو لە ناوچەی سلێمانی وەک مەڵبەندێکی هەردوو دیالێکت ئەدەبێکی میللی نەنووسراوی بەرز لەناوەوە بوو، شاعیری میللی نەخوێندەواری هەبوو وەکو (عەلیی بەردەشانی) کە بەرهەمی شیعری دەچێتە ناو ئەدەبی میللییەوە (فۆلکلۆر)، بەڵام ئەدەبی کلاسیکی ئەوەی ناونراوە ئیسلامەوی یا عەرووزی بەهۆی نالییەوە لەدوای بیناکردنی شاری سلێمانی وەک پایتەختی میرنشینی بابان پەیدا بوو.

ئەم دوو دیالێکتە لە زمانی ڕۆژانە و زمانی نووسیندا، بەتایبەتی لە شیعردا کاریان لە یەکتری کردووە، تا ئەوەی دەتوانرێ لە بەرهەمی هەندێ لە شاعیرانی گۆرانی هەست بەزمانێکی تێکەڵاو بکرێ لەنێوان هەردوو دیالێکتدا.

جگە لەوەی کۆمەڵێک بەرهەمی ئەدەبی لە کلاسیک و میللی لەناوەوەیە کەوتوونەتە ژێر کاریگەری هەردوو دیالێکت، لەمانە بۆ بەڵگە لێرەدا هەندێ گۆرانیی میللی کوردی تۆمار دەکەین بەزمانێکی تێکەڵاو لە هەردوو دیالێکتی کرمانجیی خواروو و گۆرانی هۆنراونەتەوە:

هەر مانگی نۆ و بێ حالم پەشێوەن
هیلاڵ چون شێوەی ئەبرۆی تۆی پێوەن

***

شەوان شەونالە و ڕۆژان ڕۆ ڕۆمە
یەکجار پەژارەی دووریەکەی تۆمە

***

یاخوا هەر شەوبێ لە ڕۆژ بێزارم
نەوا بۆ و کاران پەی بوون بەکارم

***

کارەکان گەردوون ئەشێ هەروا بێ
لەیلێ دەوڵەمەن مەجنوون گەدا بێ

***

چەن شاران گەڕیام چەن دوکان بەستم
وێنەی خاڵەکەت نەکەفتە دەستم

***

هەرکە لەم دونیا نەداروو یارێ
وەسە بێ پوولێ ڕوو بکا لە شارێ

***

سەرت پەتی کە بینم زوڵفانت
تا گیان شیرین بکەم قوربانت

***

لە بیرت مەیۆ شەوەکەی سەرجۆ
شەفا و لالەی من مەکەو لاوەی تۆ

***

ئەگەر بزانی بەحاڵی دەردم
گریانت مەیۆ پەی ڕەنگی زەردم

***

ئیمشەو چەن شەوە دوور لە یارانم
وەک باغچەی بێ ئاو تشنەی بارانم

هەروەها شاعیرێکی میللی هەیە ناوی (عەبدوڵلا حەسەن) بووە، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا ژیاوە. شیعرێکی هەیە بەحسێب بەهەناسەی دیالێکتی کرمانجیی خوارووی ناوچەی سلێمانییە، بەڵام کاری دیالێکتی گۆرانی بەسەریدا زاڵە. ئەم شاعیرە لە کۆمەڵی ناوچەی سلێمانی بەناوبانگە، شیعرەکەش لەناو خەڵکیدا بڵاوە و زۆر کەس لەبەریان کردووە، وەکو لە ناوەرۆکی شیعرەکەدا دەردەکەوێ لەو شیعرانەیە زۆر کەس بە بۆچوونێکی سۆفیزمی بەرگری لێ دەکەن، ئەگەر نا دەچێتە ناو بیری لادان لە ئایین و خودانەناسی بەوەی گلەیی لە خودا دەکا، یا بەناوی قۆشمەیی و بەکارهێنانی قسەی هەق لە جێی خۆیدا خودا لێی خۆش دەبێ، چونکە خۆی لەسەر هەقە، دەتوانین بڵێین مەسەلەی ئەم شاعیرەی ئێمە لە مەسەلەی عومەر خەیام دەکا.

عەبدوڵلا حەسەن لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

خوایە! من و تۆ بابێینە حساو
هیچ درۆی نەوێ وە بێ چاو و ڕاو
سەنەدی عومرم وە پەنجا گەیی
لەژێر سایەتا ڕەحەتیم نەیی
چل ساڵی ڕەبەق ڕەمەزانم گرت
لە ماڵی خوما ئیفتارم نەکرد

ئەگەر کەلاشێک هەبوایە لەپام
بیست دێ ئەگەڕام بۆ چێشتی وەتام
لەبیرت مەیۆ لە ماڵ قولیخان
سەد شەقیان لێدام لەسەر کوتێ نان
چاووت تێوە بوو نەهاتیتە جواو
ئێستەکەش یێژی فلان کەس خراو
گوایە یە نان بووە تۆ دان وەبەنە
وە هەولی قوڵ و وەزۆری چەنە
ژێرم خاک ئەکەی سەرم سەنگ ئەکەی
کە من دەنگ نەکەم تۆ بۆ دەنگ ئەکەی

لەمەدا ئەوە دەردەکەوێ هەردوو دیالێکت کاری زۆریان لە یەکتری کردووە، وەک زمانی قسەکردن و نووسین. لێرەدا مەبەس ئەم لایەنە نییە، بەڵکو بیرکردنەوەیە لە دوارۆژی دیالێکتی گۆرانی. لەگەڵ پەیدابوونی نالی و قوتابخانەی شیعری کلاسیکی لە کوردستانی باشووردا؛ دیالێکتی گۆرانی بەرەو کزی دەرۆیشت. زمانی ڕەسمی میرنشینی بابان کرمانجیی باشوور بوو، ناوچەی سلێمانی لە هەموو لایێک تیرە و هۆز و عەشرەتەکانی گۆران دەوریان دابوو. لەلای باکووری شار نەبێ، واتە هێڵی قەلاچۆلان و شارباژێر. گەرمیانی گەورەی کەرکووک، کفری و کەلار و دەربەندیخان سەر بەدیالێکتی گۆران بوون، هەموو عەشرەتەکانیان گۆران بوون. لە بازاڕی سلێمانی دیالێکتی کرمانجیی خواروو خۆی دەسەپاندە سەر هەموو ئەو کەسانەی بەگۆرانی (هەورامی) قسەیان دەکرد. تا ئێستاش لە سلێمانی کە دەڵێن «شار» واتە سلێمانی، کە دەڵێن «لادێ» واتە شارەزوور و هەورامان.

بەشێوەیێکی دیکە دەتوانین لەم دیاردەیە بدوێین: لەباتی شار و لادێ تەعبیری کورد و گۆران لەناوەوەیە. لێرەدا ڕاستتر ئەوەیە بڵێین کرمانج و گۆران. کرمانجیی باشوور، واتە کوردی؛ زمانی ڕەسمی ئەو عەشیرەتانە بوو کە سەر بەئێران و زمانی فارس بوون، چونکە لە کۆنەوە ناوچە کوردییەکانی گۆرانەکان سەر بەئێرانی سەفەوی و قاجار بوون. بێ گومان ئەو ناوچانەی لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا بوون لە وڵاتی سلێمانی و زمانی قسەکردن و نووسینیان گۆرانی بوون، ئەمانە زیاتر دەشکانەوە سەر گۆرانەکانی ئێران، بەم جۆرە دەبینین لە نێوەندی خوێندەواری سلێمانیدا زمانی تورکی عوسمانیش لەناوەوە بوو تەنیا لەو ناوچانەی دیالێکتی کرمانجیی خواروو نەبێ. بەم پێیە دیالێکتی کرمانجیی خوارووی «بابان» زمانی ڕەسمی تەریقەتی قادری بوو، بەپێچەوانەوە دیالێکتی گۆرانی زمانی ڕەسمی تەریقەتی نەقشبەندی بوو. بەهۆی سەرکەوتنی کرمانجیی باشوور ، نەقشبەندییەکانی هەورامان و هەموو لایێک ئەم دیالێکتەیان کرد بەزمانی خۆیان لەباتی دیالێکتی گۆرانی.

بەم جۆرە لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم لە شارەکاندا دیالێکتی گۆرانی کزبوو

لەسەر حسێبی دیالێکتی کرمانجی، بەڵام لە گوند و دێهات و لەناو کۆمەڵی نەخوێندەوار تا ئێستاش دیالێکتی گۆرانی لە پراکتیک نەکەوتووە، هەروەها شیعریشی پێ دەووترێ، بەڵام بەهۆی بڵاوبوونەوەی ڕۆشنبیری و هۆشیاری نەتەوایەتی، خوێندەواری گۆران بەدیالێکتی کرمانجیی باشوور دەنووسێ و خەڵکی دیکەش قسەی پێ دەکەن لە کوردستانی عیراقدا. بەم جۆرە دیالێکتی کرمانجی باشوور بوو بەزمانی یەکگرتوو و هیچ جۆرە تەنگوچەڵەمەییێک لەناوەوە نەماوە.